

Червоний. Без лінії фронту
Литагент Клуб семейного досуга

Андрій Анатолійович Кокотюха

Це неймовірна історія! Повстанський командир Данило Червоний не пропав безвісти після зухвалої втечі з табору смерті. Вояк УПА вижив і переміг у нелюдських умовах вічної воркутинської мерзлоти. Щоб зрозуміти, як це йому вдалося, ми маємо повернутися на десять років назад і побачити Червоного юним ліцеїстом, який лише починає боротьбу за свободу. Його шлях по-своєму бачать та оцінюють друг юності Мирон, повстанка Марія, радянський диверсант і донька «ворога народу». Кінороман «Червоний. Без лінії фронту» – довгоочікуване продовження «Червоного», книжки, яка ще до успішної екранізації набула в Україні культового статусу!

Андрій Кокотюха

Червоний. Без лінії фронту

Червоним по білому

«Хай собі війна проклята чотири роки тягнулася. Люди до всього звикають». Маю нагоду представити українському читачеві нову книжку Андрія Кокотюхи про нашого давнього знайомого – українського повстанця Остапа. Згадані мною слова з роману «Червоний. Без лінії фронту» наче промовляють: війна, точніше, та війна, у якій Данило Червоний воював на Волині, на Галичині, та й у Воркуті, ще не закінчилась.

Ми живемо під час цієї війни. Нам назагал байдужа Перша світова. Суспільству – українському, польському, російському (якщо не брати до уваги істориків) – уже не дуже цікаво, що відбувалося на її видимих і невидимих фронтах. За дуже малими винятками, апелюючи до сьогоднішніх цінностей і реалій, ми не згадуємо тих, хто носив тоді зброю. Друга світова – цілком інша справа. Згадайте, як багато і часто ми посилаємося на ту війну, яка начебто закінчилась «Перемогою», салютами і кинутими під ноги Сталіну прапорами Третього Рейху.

Російський концепт «деды воевали», попри його критику, залишається мейнстримом і в Україні. Будь-яка дискусія про минуле, історичну пам'ять, жертв, уроки Другої світової нашоухується на небажання опонента впустити в себе іншу, неканонічну версію війни. Де твій дід міг бути водночас і героєм, і окупантом, а дід твого візаві – і захисником рідної землі, і людиною, яка окропила руки кров'ю жінок і дітей іншого походження. І нам із цим жити. Із цієї пісні слова викидати, на мій погляд, заборонено.

«Це війна, панове, якщо ви досі не зрозуміли. Не оголошена офіційно, але – війна. У неї свої закони, вояки керуються власними правилами». І найголовніше – або ти перемагаєш ворога, або він це робить із тобою. Війна – це не сентиментальна мелодрама. І у справжній війні не буває модного нині підходу «win-win». Переможець завжди один. Часто навіть не той, хто себе ним проголосив. І тому Данило Червоний вправно працює ножом і пістолетом, а головне, силою волі проти будь-якого наїзника, який приходить на його землю. Червоний ніколи не був у Києві чи Одесі, але його Україна велика – від Донбасу до Львова. І Данило без революційних фраз і ефектних жестів робить те, що вміє робити найкраще... Воює.

Усі правила й норми війни написані кров'ю. Не абстрактною, а чиеюсь конкретною кров'ю. Повірів Зенко другові – його не стало. Послухав повстанець кохану дівчину, не виконав наказ командира – мертві обое. А скількох стратила служба безпеки ОУН за злочини військового часу? А скільки людей не дожили свого віку через провокації ворогів? Часом було достатньо сказати в селі кілька фраз – і все, зустрічай, мати, мертву дитину.

Можна і, певно, треба критикувати минуле з висоти гуманістичного XXI сторіччя, але пам'ятаймо, що війна не скінчилася. А може, і ніколи не скінчиться. Тому, можливо попри авторський задум, роман Андрія Кокотюхи є одним зі снарядів, які пробивають бетон старих, ще радянських уявлень про Другу світову. І це водночас допомагає бути опірнішими щоразу вигадливішим снарядам ворога. Вони часто не з заліза, а з паперу чи й навіть телевізійного, такого ненамацального, ефіру. Але нівечать не менше.

«Як не заради життя й любові, то заради чого воювати, Остапе? Заради чого жити?» Скільки таких наївних запитань не знайшли відповідей? Що на них могли відказати хлопці, долею подібні до нашого героя? Колись мій добрий знайомий – український повстанець Петро Саранчук (псевда Карпо, Малий), який пройшов через 28 років комуністичних концтаборів, сказав про себе тодішнього, зовсім юного: «Не вибирали, що краще. Бо могли помилитись». І тому вони просто йшли до лісу, знаючи, що програтимуть битву, але вірячи у перемогу в цій довгій, безконечній війні. Без лінії фронту, справді.

А хіба зараз не так? Є справжня війна. Є обстріли. Є майже щоденні бойові й небойові втрати. І є Остап, Ворон, Зенко і Уляна. Не сумніваюся, що є наші сучасні бійці з такими позивними. Вони точно не програтимуть.

Вахтанг Кіпіані,

головний редактор сайту «Історична правда»

Чотири книги

Данило Червоний вижив.

Саме тому я вирішив знову повернутися до його історії. Зізнаюся чесно – коли вийшла друком перша впорядкована мною книга про повстанця на псевдо Остап, думав зупинитися на тому. І що далі, то більше переконувався в мудрості того рішення. Адже з кожним новим виданням роману, на який я перетворив спогади трьох різних людей, Червоний починав мене мучити сильніше. І настав момент, коли я був готовий зробити публічну заяву й відмовитися, відхреститися від того, кого волею долі сам породив.

Нагадаю, коли і з чого все почалося.

Звуть мене Клим Rogozний, народився в Києві 4 грудня 1969 року, вже більше десяти років займаюся документальним кіно. Наша студія знаходить гроші на фільми через грантові програми, створені нами стрічки можна побачити лише на спеціалізованих фестивалях, можемо похвалитися кількома десятками різних призів. Вони прикрашають стіну в нашому офісі, колеги жартома називають це іконостасом. Але в українських новинах про наші здобутки говорили лиш тоді, коли ми діставали чергову міжнародну відзнаку. Так мене побачила двоюрідна тітка Оля. Її чоловік, а мій дядько Григорій Титаренко, мамин двоюрідний брат, помер незабаром після проголошення Незалежності, поживши в тій Україні, за яку страждав у дніпропетровській психушці, менше року.

Саме від нього тітка Оля успадкувала ті самі три загальних зошити, в яких Григорій Титаренко записував розповіді різних людей про Данила Червоного. У радянський час навіть за звичайний людський інтерес до українського національного повстанського руху можна було щонайменше вилетіти з роботи, ще й з так званим «вовчим білетом». Звісно, жодного реального документа, котрий би свідчив про політичну неблагонадійність громадянина, в СРСР на руки не видавали. Але без нього все було зрозуміло, коли особою раптом починав цікавитись КДБ. Не в міру цікава людина опинялася під негласним наглядом радянської таємної поліції. Якщо цікавий не брався за розум і вів своє далі, йому кроїли й шили справу про «буржуазний націоналізм», що тягнуло за собою зраду Батьківщини, не менше. Когось відправляли в табори, звідки мало шансів повернутися

живим і де зовсім неможливо лишитися здоровим. Когось направляли на примусове лікування в спеціалізовані психіатричні клініки й там повільно перетворювали на «овоча».

З Григорієм Титаренком робили саме це. Причина – оті самі записи в зошитах, які йому вдалося заховати, аби потім лишити тітці Олі. Вона передала три зошити мені, я їх прочитав і написав на їхній основі роман, котрий став моїм тріумфом – і моїм прокляттям.

Книга прозвучала.

Про мене, як і про її героя Данила Червоного, заговорили. Хтось хвалив, хтось лаяв, хтось шукав прототип, хтось доводив: твір не художній, а документальний, у ньому нема жодного вигаданого персонажа. Мене навіть просили назвати першоджерело, з якого черпав відомості. Внутрішні дзвони забили на сполох, коли різні люди почали мені ті першоджерела тицяти в руки. Зробивши мене ледь не головним фахівцем із питань українського повстанського руху.

Уявіть собі пекло, в якому я опинявся відтоді всякий раз, коли приїздив кудись на зйомки із нашою групою. Боже збав, мова не лише про Галичину, Волинь чи Поділля. Справжня могила реального Данила Червоного знаходилася всюди, де зацікавлені представники патріотичної громадськості встигли прочитати книжку. «Пане Климе, пане Рогозний, ви повинні, ви маєте, ви мусите, ви просто зобов'язані написати нову книгу саме про наш край! Ви багато втратите, якщо не знімете фільм про тутешніх героїв!» Спершу ці, загалом хороші, симпатичні й освічені люди наввипередки розповідали, де в них тут стояв відділ УПА, де діяв осередок підпілля ОУН, у кого родичі були в партизанах, чия зовиця стала зв'язковою, кого коли забрали до НКВС, де тримали, катували й у яких таборах усі патріоти відбували свої величезні терміни.

Найсильніше починало тіпати, коли кожна подібна розмова завершувалася насильницькою – інакше не скажеш, уже даруйте! – екскурсією до старого дуба, під яким вояк давав свій останній бій.

Так, говорив я, іменами героїв треба називати вулиці. Але при цьому я, Клим Рогозний, не зобов'язаний особисто увічнювати кожного такого невідомого героя. Тим більше лєвова частина подібних історій зовсім не унікальна. Вони схожі одна на одну, мов краплі дощової води. Більшість героїв за життя нічим особливим не відзначилися, кожен бив ворога, як міг та знав, і гинули в боях теж однаково.

Героїчно – проте однаково.

Не всякому пощастило досягти такого рівня, як Роман Шухевич, чию загибель завжди описують окремо й детально, адже йдеться про командувача УПА. Не всякий

повстанський художник був так знаний, як Ніл Хасевич: його біографія, у тому числі – загибель у бою, досліджується так само спеціально. Переважна більшість тих, хто боровся, страждав і гинув за Україну, та й не лише за Україну, – люди звичайні. Добре мотивовані, патріотично налаштовані, та все одно – звичайнісінькі. Мені ж після книги про Червоного хоч із Києва не потикайся: виявляється, тільки я, Клим Rogoznii, і можу достойно прославити всякого невідомого широкому загалу борця. І якщо шукатиму причин для відмови – мушу начуватися.

Отут підходжу до точки, котру з певного моменту вважав для себе неповерненням.

А вліз я в дуже неприємну історію.

Зустрічався як автор роману про Червоного зі своїми шанувальниками в Дубні. Після показу підійшов до мене чоловік років шістдесяти, назвався паном Миколою Якубовичем і завів уже звичну розмову: чи не хоче пан Rogoznii написати книгу, а ще краще – зняти фільм про вояка УПА, який помер на етапі, коли його після суду везли на Колиму.

Я пояснив уже, що всякий раз слухаю уважно, іноді навіть щось собі фіксую в блокноті. Потім, без надмірного обнадіювання, кажу: мовляв, дякую, може бути цікаво, з вами зв'яжуться, все таке. Намагаюся не брати жодних оригінальних матеріалів, особливо – листів та старих фотографій. І ввічливо прощаюся. Думав, тут теж обійдеться.

Ні.

Новий знайомий наполягав: людина, про яку він мені каже, унікальна. Повстанський поет, причому геніальний. Мав публікації в різних виданнях, писати не припиняв у тюрмі, вірші вдавалося різними способами передавати на волю. Зараз пан Якубович готує збірку його поезій до видання й наполягає: твори мають бути включені в обов'язкову шкільну програму. Ну, кажу, пане Миколо, то вже не мені вирішувати. Тут я безсилий. Чоловік відразу погодився.

У міністерстві освіти, каже, ще від часів Табачника сидять українофоби. Чиновники роблять усе, аби справжнього українського слова звучало менше. І наша з ним місія – переламати ситуацію. Ми повинні боротися так, як стояли за Україну вояки УПА та й не тільки вони.

Пан Якубович виявився дуже наполегливим. Буквально взяв мене в облогу, вимотав, потім за всіма правилами підручника з тактики перейшов у стрімку атаку й переміг. Тобто змусив мене взяти впорядкований ним рукопис і дати слово написати книгу та зробити потім фільм. Слово честі, у мене справді закрутилася ідея оформити цю історію як наступний проект, отримати грант і справді зробити документальну стрічку. Усе ж таки повстанський

поет – так само цікаво, як повстанський художник.

Чорт мене смикнув!

Довго потім картав себе. Слави тобі, Rogoznyy, захотілося. Ще й на гроші націлився. Маєш тепер усе, що заслужив, бовдуре марнославно.

Як би делікатно пояснити, аби не образити знову чиїхось почуттів... Словом, людина воювала за волю України в лавах УПА, потрапила в лапи НКВС, була катована, дістала величезний вирок і померла від виснаження на пересилці. Знімаю шапку, схиляю голову перед подвигом та жертовністю. Вояк гідний меморіальної дошки, згадки в загальному пантеоні полеглих, вічної пам'яті. Але це зовсім не означає, що його поетичні вправи варті публікації, поширення, серйозного вивчення, тим більше – у школах. Навіть у міністерстві освіти, хто б як його не лаяв, працюють люди з вищою освітою та мінімальним літературним смаком. Те, що потрапило мені до рук від пана Якубовича, прийнято називати терміном «графоманія».

Хтозна, чи взяв би я на себе відповідальність дати таку оцінку вголос. Чудово розумію, як подібне буде сприйняте. Проте пан Якубович змусив мене озвучити свою думку, причому в досить різкій формі. Звісно, не перекладаю провини на нього повністю. Сам я теж мав би виявити стриманість та розважливість. Тільки він застосував фірмову тактику. Почав дзвонити щодня, чесно почекавши тиждень, за який я здуру пообіцяв дати відповідь. Потім атаки стали інтенсивнішими, добродій уже дзвонив двічі на день. Він вирішив вимотати мене й отримати не якусь відповідь, а саме позитивну. Тобто я, Клим Rogoznyy, кидаю всі свої справи й починаю писати про його героя таку саму книгу, як про Данила Червоного. Щедро ілюструючи її віршами повстанця. А потім їх будуть виконувати на камеру народні артисти України, вони ляжуть на музику й стануть піснями, ці пісні звучатимуть по радіо, їх підхоплять мільйони, ну а вінцем до всього стане мій документальний фільм. Котрий згодом виросте в художній.

Мого професійного цинізму вистачало, аби пообіцяти панові Якубовичу, краєзнавцеві з Дубна, який викладав у школі креслення, узятися за підсунуту ним тему. Та досвід не лише спілкування з ним, а досвід узагалі дозволяв змодельовувати подальшу ситуацію.

Отже, перший етап – мене переконали взяти матеріали. Другий – аби відчепилися, я даю слово зайнятися ними. За ним прийде етап номер три: щоденні дзвінки вже з наполегливим питанням: «Коли починаємо?» Завжди є можливість відбитися фразою на кшталт: «Знаєте, всі потенційні меценати – україножери, грошей на проект ніхто не дає». Тільки ж передих матиму ненадовго. Бо пан Якубович за тиждень, два, три, місяць, але все одно неодмінно проявиться знову. У кращому разі почне наполегливо вимагати, аби я подзвонив комусь, із ким він про щось домовився, у гіршому – крутити, аби я робив, що мушу, а час та гроші знайдуться самі собою.

Уміння казати «ні» треба набувати на спеціальних курсах.

Я думав – опанував науку відмовляти самотужки. Проте зустріч із паном Якубовичем мою самовпевненість перекреслила. Я сам себе загнав у пастку, з якої був тільки один вихід. Але тепер не лише сказати «ні», а й пояснити причину. Бо, виявляється, весь цей час я морочив панові Миколі голову.

Звинуватив він мене під гарячу руку.

З мене полилося все, що я думаю про запропоновану мені поезію.

Можливостей пана Якубовича я недооцінив.

У нього виявився прямий доступ до купи ресурсів, здебільшого маргінальних, та серед них траплялися досить цитовані, а отже – авторитетні в патріотичних колах. Звідти й почалася масована атака на мене як запродавця, кон'юктурника, агента Кремля, провокатора й манкурта. Я виявився гнилим лібералом, котрий спекулює на темі націоналізму, вибиває під це діло чималі гроші у вигляді грантів, насправді ж мені на все, крім грошей, чхати, плювати й класти. І взагалі, Клим Rogoznii паплюжить пам'ять про видатних діячів українського резистансу.

Телефонний дзвінок, про який я вже згадав, раптом повернув мені сили та впевненість у собі.

Жінка назвалася Терезою Блант.

Українською незнайомка говорила з помітним акцентом, дзвонила з Торонто, пояснила – лиш тепер до тамтешньої української громади дійшла моя книжка. Загалом Тереза не бере активної участі в житті канадських українців, бо народилася там, у Києві була лише двічі, раз – у Львові і раз – у Полтаві, на бабусиній батьківщині. Мама пані Блант теж народжена за кордоном, але в Європі. Точніше – в Італії, звідки її бабуса Домнікія за своїм чоловіком, дідом Терези, на початку п'ятдесятих років минулого століття перебралася спершу до Франції, у Париж, а звідти – до Канади, років за десять.

Бабуса Домна, так називали її в родині, написала й видала в Канаді книгу спогадів «Мій довгий шлях до України». З поваги Тереза, як і її мама, мемуари прочитала. Видання є такою собі сімейною реліквією, яка за межами їхньої родини приречена була загубитися серед десятків схожих емігрантських спогадів, котрі писалися й видавалися протягом тридцяти років, від середини 1960-х у Канаді й Америці, потім, після 1991 року, – в Україні, за гроші самих авторів, у різних новостворених видавництвах, котрі охоче й наввипередки освоювали приватні кошти діаспорян.

Трошки знаючись на цьому, я вже потім припустив: добре, що бабуся Домна, точніше – Домнікія Чечель, устигла опублікувати мемуари в Канаді, коли була ще в зрілому віці, а не тягнула час, зволікала, аби надрукуватися на Батьківщині. Тут тиражі безбожно губилися. Адже спогади українських емігрантів, хай вони учасники збройних змагань та підпілля, пересічному читачеві були мало цікаві. Спритні видавці робили не більше ста копій, хоч зазначали на книжках кілька тисяч, за що заплачено й треба звітувати. Коли ж замовники делікатно питали, де той тираж, партнери радісно заявляли: так усе ж продано. Зазвичай на прибуток грошодавці не претендували, тож сміливо кажу: навіть найцікавіше йшло в пісок, у небуття.

На щастя, на мое особисте щастя, книжка Домнікії Чечель була прочитана свого часу якоюсь кількістю зацікавлених людей. Серед них – її онука Тереза. Тому канадійка відразу згадала бабусині спогади, коли почула про Данила Червоного.

Адже Домнікія знала хорунжого Остапа.

Вона бачила його після втечі з табірному пункту у Воркуті. Спершу врятувала Червоному життя. Потім він не дав убити її. Нарешті, завдяки знайомству з Данилом і почався отой самий довгий шлях до України, який Домна описала.

Отже, Червоний вижив.

Чесне слово, саме це варте окремої, нової історії. Тож я, звичайно, загорівся й зовсім не був проти, навіть наполягав, аби Тереза Блант знайшла спосіб передати мені бабусині мемуари. Канадійка не могла собі дозволити віддати мені родинну реліквію в руки навіть під гарантію повернення. Але ми живемо в третьому тисячолітті, тож за кілька днів я отримав відскановану книгу в PDF-форматі.

Далі почалося ще цікавіше – виринув раптом відставний офіцер КДБ.

Я завжди знав, що працівникам радянської держбезпеки в нинішній Україні ведеться навіть дуже незле.

Спершу він попросився до мене в друзі через Facebook. Проте я перестав додавати незнайомих, хіба що вони крутяться в цікавих для моєї професійної діяльності сферах. Після виходу «Червоного» охочі «дружити» у віртуальному просторі посипалися, мов горох із шапки, і частина з них почала таврувати мене зрадником після викривальних дописів пана Якубовича. Тож я відхилив пропозицію такого собі Борислава Кондратюка.

І він за кілька днів написав мені приватне повідомлення з пропозицією зустрітися. Мене,

запевняв незнайомиця, повинна зацікавити інформація про бандерівця на прізвисько Остап.

Наголошую, так і написав: «бандерівець» і «прізвисько». Думаю, зрозуміліше буде, якщо процитую оригінал, а Кондратюк оперував російською: «бендеровец» і «кличка». Тобто навмисне чи за звичкою неправильно вжив слово, яким у російсько-радянській пропаганді позначають українських повстанців. Причому – всіх, хоч вони належали до різних світоглядних таборів, не завжди підтримуючи радикальну ідеологію Степана Бандери. А ота «кличка» – це насправді псевдо, яке мав кожен учасник руху опору в описаний мною період. Проте псевдоніми в кримінальних справах перетворювалися на злочинські прізвиська, за аналогією до тих, що брали собі справжні кримінальники. Частина повстанців судили саме за бандитизм, бо кроїти всім політичні статті – визнати наявність на території, підконтрольній радянській владі, масштабного політичного протестного руху. Тобто сотень тисяч, як не мільйонів незгодних. Тож простіше було записати більшість членами збройних криміналізованих банд.

Словом, я зрозумів – Борислав Кондратюк не має до мого героя й подібних йому симпатій. Скорше – навпаки. Проте цікавість усе ж погнала вперед, і скоро я пересвідчився в своїй правоті.

Новий знайомий приїхав на чорному «Рендж Ровері», дав візитку з усіма телефонами й електронною адресою. Пан Кондратюк не приховував, що працює консультантом із безпеки у великій фінансово-промисловій групі, а до того служив у п'ятому управлінні КДБ, дослужився до полковника, у цьому званні пішов у відставку. Згадана «п'ятірка» займалася боротьбою з ідеологічними диверсіями, фактично – з інакодумцями. Це вона взяла свого часу в лещата мого дядька Григорія Титаренка.

На око важко було визначити, скільки років моему новому знайомому. Мав вигляд молоджавий та елегантний, у дорогому костюмі, при краватці, гладко поголений. У салоні гуляв ледь помітний аромат приємних парфумів, сивина додавала шарму й навіть певної ваги. Швидше за все, мав трохи більше, ніж сімдесят років, якщо припустити, що з органів звільнився незабаром після розвалу СРСР. Полковника реально отримати, якщо тобі перевалило за сорок, але ще нема п'ятдесяти й ти маєш гарний послужний список.

Борислав Кондратюк, поза сумнівом, мав у п'ятому управлінні позитивну репутацію. Аби не гавкнув Союз, дослужився б до генерала. Ще й, дивись, очолив би всю «п'ятірку» республіканського КДБ.

Розмова вийшла недовгою. Пан Кондратюк запитав, чи знаю я про те, як повстанець Остап у 1943 році допоміг передовому загону партизанського з'єднання Сидора Ковпака виконати бойове завдання. Я заперечив: судячи з уже почутого й прочитаного, Данило Червоний не міг піти на співпрацю з ковпаківцями. Можливо, припустив, ідеться про іншого Остапа. Подібне псевдо мали з десятків різних повстанців, у тому числі – командирів. Так

само, як було кілька Вовків, Орликів, Запорожців, Дубів тощо. Але пан Кондратюк був категоричним: мова саме про Данила Червоного, адже такий точно один.

І надав доказ.

Ним виявилася художня книжка з популярної в радянський час серії «Бібліотека військових пригод». Ця називалася «Вирок було виконано» й складалася з десяти досить великих за обсягом оповідань. Автором був зазначений Степан Круглов, але Кондратюк тут же пояснив – це літературний псевдонім його безпосереднього начальника Степана Дем'яновича Іваніщева.

Під час Другої світової війни, яку мій співбесідник уперто називав Великою Вітчизняною, і тут справа навряд чи в силі звички, Іваніщев-Круглов служив у НКВС. Конкретніше – брав участь у диверсійних операціях на Волині в 1943 році, потім – у ліквідації, як сказав Кондратюк, націоналістичного підпілля. Після поранення в 1945 році Іваніщева-Круглова кинули на ідеологічну роботу, до якої мав хист. Так кадровий офіцер державної безпеки став ще й літератором.

Оповідання «Небезпечні ліси» згадувало Данила Червоного на псевдо Остап.

А йшлося в ньому про керівника радянської диверсійної групи, капітана НКВС Павла Суворова, який стикнувся з відділом повстанців у боротьбі за контроль над лісами. Борислав Кондратюк охрестив це свідчення унікальним у своєму роді. Адже тут автор детально описує вдалу операцію свого командира Суворова, свідком і навіть учасником якої був сам.

На жаль, тут же зазначив мій співбесідник, Павло Суворов загинув від бандитської руки за три роки – його застрелили нахабно, просто біля обласного управління МВС на вулиці Коперника в Тернополі.

Книжку Борислав Кондратюк мені не дарував. Ми заіхали в найближчий копії-центр, скопіювали потрібні сторінки. Після чого новий знайомий попрощався й порадив на прощання цікавитися всіма джерелами інформації, більше думати й аналізувати, менше гратися в пропаганду й практикувати ура-патріотизм. Саме тому, що подібними речами в Україні загралися, маємо війну й розколоте суспільство.

Оповідання прочитав удома. Потім – ще раз, уважніше, з маркером. Тоді ще не знав, що з цим робитиму. Але, маючи спогади Домнікії Чечель, уже дещо почав собі думати, комбінувати, складати в голові.

Аби час показав: думки матеріальні.

Днів за п'ять чи навіть через тиждень, точно не скажу тепер, на електронну пошту прийшов лист, який я спершу прийняв за спробу розіграшу.

Чоловік підписався «Джон Спенсер» і тут же пояснив – насправді він названий Іваном, просто тут, в Австралії, його від самого дитинства кликали Джоном. Він нащадок українських емігрантів, котрі виїхали до Сіднея після Другої світової. Тато, Юрко Степанчук, був учасником руху опору, а в Австралії зміг знайти кошти на власне маленьке видавництво «Наша хода». Там у 1970-х надрукував автобіографічну повість Ореста Миронюка «На псевдо Мирон». Пан Миронюк після війни вивчився на економіста, зробився професором, викладав не лише в Австралії, а й по всьому світу і видання книжки оплатив сам. Після чого став одним із основних жертводавців «Нашої ходи». Зараз уже нема видавництва, та й Орест Миронюк помер років чотири тому, доживши майже до ста років. Проте один примірник його книжки зберігається у Джона Спенсера як пам'ять.

Зовсім недавно він прочитав одне з моїх інтерв'ю про Червоного – чи був він насправді.

І раптом згадав: Орест Миронюк був другом юності Данила Червоного. Про що пише в своїй книзі, згадуючи серед тих, хто мав на нього вплив, справив враження, навіть сформував. Передати книгу він не може, але, якщо це мене цікавить, скаже, куди й до кого в Києві звернутися по неї.

Чи цікавив мене початок бойового шляху Червоного-Остапа? Ви ще питаєте! Уже за три дні я знімав чергові копії з уже третьої в цій дивній історії книжки. Удома склав докупити трофеї й нарешті зрозумів: маю жирний початок історії. Та все ж чогось усе одно бракувало, якоїсь деталі. Сказав би... людської, чи що.

Тижнів зо два по тому знайомі запросили мене на презентацію збірки статей та інтерв'ю про Українську Повстанську Армію.

Чесно кажучи, не дуже рвався. Подібних книжок тепер щоквартально з'являлося десятки. Не скажу, що це погано. Напевне, кожна така потрібна для просвітницької роботи. Інша річ, унікальні, неповторні, оригінальні матеріали мало яка містила. Хоч кожен автор-упорядник уважав себе носієм саме такої інформації. Проте на заході обіцяли бути потенційні партнери мого нового документального проекту, тож я вибрався.

Упорядник після типового, я б навіть сказав казенного, заходу категорично відмовив мене купувати примірник. Подарував, підписав, і в очах при тому читалася якась значимість. Кілька разів чоловік кидав на мене багатозначні погляди, на щось незрозуміле натякав. Нарешті, зрозумівши – я не розшифрую, мовив прямим текстом: «Там в одному місці згадується про вашого Червоного. Почитайте, пане Рогозний, то є дуже важливо». Хитрим

виявився. Не вказав точно, що, де, на якій сторінці. Мовляв, читайте від початку до кінця. Називався збірник «Повстанськими стежками», і серед інтерв'ю я знайшов, нарешті, розповідь такої собі Марії Синиці, у якій згадувався мій Червоний-Остап.

Навіть більше: жінка виявилася подругою Уляни Волощук. Тієї самої зв'язкової, яка стала Даниловим коханням. Що дозволило Львові Доброхотову тоді, у Луцьку, почати складну оперативну комбінацію й заманити Червоного в пастку.

Клаптик тексту, чесно кажучи, невеличкий.

Але все одно мені не вистачало саме такого.

Так я наважився запропонувати вам нову книгу про Данила Червоного.

Труднощів у роботі над нею мав значно більше, ніж коли готував першу.

Усі три зошити, успадковані від Григорія Титаренка, прямо стосувалися хорунжого Остапа. Міліціонер із Чернігова Михайло Середа, відставний офіцер КДБ Лев Доброхотов та реабілітований в'язень, мешканець Ленінградської області Віктор Гуров згадували історії свого знайомства з ним. Якщо й говорили Титаренкові про щось інше, він не записав непотрібного, бо мав цілком конкретний інтерес. Саме тому мені лишалося тільки перекласти все українською, бо оригінальні записи велися російською, привести три оповіді до спільного знаменника й уніфікувати. Що, до речі, викликало невдоволення в певної частини читачів. Мовляв, пан Rogozний наважився й насмілився нехтувати мовними особливостями описаного ним регіону. Зате російський табірний кримінальний жаргон зберіг, українізував та дбайливо, ретельно відтворив. Хай там як, від головного персонажа нічого в зошитах Титаренка не відвертало.

Зараз мав перед собою чотири книжки, жодна з яких Данилові Червоному на псевдо Остап присвячена не була. Про нього автори згадували в певних фрагментах, він не був для кожного аж такою важливою постаттю. Аби не успіх моєї попередньої роботи, аби не повільний, але впевнений розголос, жодна з книжок так би й не спливла. Залишаючись, при всій повазі до авторів – навіть поважаючи працю чекістського літописця, зауважу: усі вони зберігали б той маргінальний статус, на який були приречені. Адже губилися серед десятків, навіть сотень подібних. До того ж імена авторів ніколи нічого не говорили широкому загалу. А опус Степана Круглова взагалі вийшов свого часу тому, що пропаганда подвигів радянських спецслужб була складовою державної політики в СРСР. У тому числі – культурної. «Бібліотечка військових пригод» та інші подібні видавалися державним коштом, мали великі тиражі й були для радянських людей чимось подібним на оповідки про Джеймса Бонда. До речі, теперішня Росія йде тим самим шляхом, але хай собі.

Я витратив чимало часу, вибираючи з кожної книжки потрібні фрагменти. Далі треба було знову уніфікувати їх, а по суті – взявши за основу й максимально зберігаючи деталі оригіналів, усе ж написати своє. Тут моя робота максимально наблизилася до журналістики: слухаючи кожного наступного візаві, усе одно потім подаю отримані від нього відомості так, як вважаю за потрібне. Звісно, чергове чесання всіх одним гребенем знову комусь не сподобається. Проте хай запропонують інший формат, із задоволенням ознайомлюся й навіть обіцяю перейняти цінний, красивий і корисний досвід.

Нарешті склалося.

Я дозволив собі розділити цю книгу на чотири частини, кожна з яких після тривалих роздумів вирішив назвати фрагментами. Адже справді маємо чотири фрагменти, взяті з чотирьох окремих, незалежних одне від одного джерел. Зрозуміло, фрагмент книги Степана Круглова перероблено найбільше, плюс перекладено українською й оздоблено моїми примітками. Мені здалося, що, як у випадку з історією Льва Доброхотова, треба показувати події очима того, хто їх описує, залишати його погляди й оцінки. Проте всюди робити відступи й пояснювати, як усе було насправді. Повстанський рух очима радянського диверсанта – цікавий погляд, але без відповідних коментарів нікуди не годиться.

Для Росії – напевне так.

Для України й цивілізованого світу – в жодному разі.

Ще трошки скажу про дійових осіб, яким за кілька хвилин передам слово. Для зручності, аби не плутати вас, кожного нарік, як вважав за краще. Тому Орест МIRONЮК перетворився на друга МIRONА, Марія СИНІЦЯ влаштувала, а ось Степана Круглова залишив під тим псевдонімом, який він поставив на своїй книжці. Нарешті, найцікавіше для мене – Домнікія ЧЕЧЕЛЬ. Порадившись із онукою, я назвав її у відповідному фрагменті Домною Галушкою. Чому – зрозумієте самі, коли дочитаєте до того місця. Тереза Блант не заперечувала, навіть визнала: так краще для історії. Коли так, то й нам підійде.

Нарешті, варто сказати про певні розбіжності в хронології подій, описаних тут і в спогадах міліціонера Михайла Середи. З його слів, Григорій Титаренко написав у першому зі своїх зошитів: Данила Червоного вперше арештували за рік до подій, про які розповів товариш його юності Орест МIRONЮК. І тоді ж він уперше втік із львівської тюрми «Бригідки». Натомість друг МIRON указує інший час та інше місце «дебюту» Червоного-втікача. Я довго міркував, які відомості можуть бути правдивішими. І припустив: Середа згадував свою розмову із начальником районної міліції, своїм колишнім фронтовим командиром. Той, своєю чергою, керувався інформацією про повстанця Данила Червоного, зібраною по крихах із різних джерел. У тому числі – з документів польської таємної поліції, більшу частину яких знищили у вересні 1939 року, перед самим вступом німецьких, а пізніше – радянських військ на територію Польської Республіки. Збираючи справу на хорунжого

Остапа, в НКВС, напевне, керувалися різними матеріалами, у тому числі – свідченнями, зібраними дефензивою[1 - Охоронне відділення та охоронна поліція в Польщі між двома світовими війнами.] від третіх осіб.

Отже, вирішив я, полковник Калязін, а значить – і його підлеглий, лейтенант Середа, мали в своєму розпорядженні відомості, зібрані не ними. Тож плутанина з датами, особливо – стосовно діяльності нашого героя в міжвоєнний період, цілком імовірна. Натомість більшої довіри заслуговують усе ж спогади Ореста Миронюка. Адже описані ним події відбувалися безпосередньо в нього на очах та за його участі.

Здається, усе. Відпускаю фрагменти від себе, традиційно перепрошую за трошки довге вступне слово й маю надію, що в подібному детальному роз'ясненні потреба була. Далі лишаю тебе, читачу, сам на сам із Червоним, його друзями, товаришами, ворогами. Кожен хай сам відповість, чому війна, яку вів Остап, не мала лінії фронту. І маю надію: кожна з переказаних мною історій настільки реальна, наскільки ж і неймовірна.

Ваш К. Рогозний

Фрагмент перший

Друг Мирон

Друга Польська Республіка, Волинське воєводство, місто Кременець

Жовтень 1938 – вересень 1939 рр

З Данилом Червоним ми познайомилися ближче в ресторані «Волинь».

Тут варто відразу пояснити: до того ми вже бачили цього дивного хлопця й знали, як його звуть. У Кременецькому ліцеї, де ми всі вчилися, українців з роду було на час, про який пишу, не аж так багато. Частина навіть між собою говорила польською. І я не виняток – у нашому селі подібне явище не дивувало.

Потім дізнався – ми з Zenком молодші за нього на два роки, а з Юрком вони взагалі однолітки. Проте з першого погляду Данило видавався старшим щонайменше років на п'ять. Тримався осібно і цим підтверджував подібний висновок. Можна було подумати, що старшому хлопцеві з нами не цікаво. Худорлявий, але не хворобливий, збитий міцно, дивився зазвичай трохи примруженими очима. Ніколи не всміхався, тонкі губи постійно стиснуті, як і він весь сам – немов накручена пружина. Зблизька в Червоному вгадувалося глибоко приховане шаленство. Він справляв враження людини, яка тримається з останніх сил. Необережний крок поруч, необачний рух, погляд, який не сподобається, – і хлопець вибухне. І заразом – світ довкола нього.

Аби ж я знав тоді, як скоро доведеться переконатися в правильності висновків.

Не скажу, що пошкодував. Навпаки, мені б заізнатися з Данилом Червоним раніше.

До того часу я думав, що мені пощастило потрапити в компанію Юрка Дороша. Сильно сказано – компанія. Насправді їх було двоє, і Zenко Лісовський дивився своєму лідеру просто в рота. Дорош досить швидко зійшовся з ним, узявши під опіку. Хоча Zenко її не потребував, дрібного хлопаку в круглих окулярах ніхто в ліцеї не кривдив. Навпаки, наш регент, пан Мар'ян Калюжний, мав достатньо поваги, аби поклопотатися про нього й прилаштувати на службу в ліцейську друкарню. Zenка навіть поважали, бо міг роздобути потрібні для навчання книжки й журнали задурно. Наш брат-ліцеїст не мав на то грошей, бо всі зайві злоті ніс до ресторану, проциндрюючи на пиво.

Треба трохи розказати, як у ті часи велося.

Це вже потім я дізнався про національні заворушення в Малопольській Вхідній[2 - Східна Малопольща (пол. *Malopolska Wschodnia*) – у міжвоєнний період (1920–1939) польська назва української Галичини, яка входила до складу Другої Польської Республіки. Адміністративно поділялася на Тарнопольське, Станіславівське та Львівське воеводства, де переважало українське населення.]. У нашому воеводстві Волинському[3 - Волинське воеводство – адміністративно-територіальна одиниця Другої Польської Республіки, утворена 1921 року з семи західних повітів Української Народної Республіки, раніше – Волинської губернії Російської імперії.] на той час майже вісім років було тихо. До того, щоправда, трохи бунтували, коли поляки почали осідати в наших селах відповідно до чинних законів. Тоді польським селянам та воякам, що повернулися з фронту, почали давати багато землі. А де її брати, як села наші? Правильно, забирати в українців, і нема на те ради.

У нашому селі та й довкола так само розбудувалися польські колонії, і ляхи мали значно більше вигод, ніж ми. Власне, ми взагалі не мали жодних. Батько згадував: навіть за російського царя-батюшки селяни мали більше прав хазяйнувати в себе на землі. Але він за вила не хапався, просто бурчав, бо не волів сваритися з владою. Я малий був тоді і все одно зрозумів: мудро тато чинив, коли не ходив ночами палити збіжжя й різні забудови, де сиділа повітова влада, й не різав нишком телефонні дроти.

Тато не заїдався з владою й нам велів терпіти, тільки так можна вибитися в люди. Однак коли поліція з уланами набігли на наше село, аби навести порядок[4 - Йдеться про пацифікацію (умиротворення) – масштабну каральну акцію, яку схвалив особисто керівник польської держави Юзеф Пілсудський у вересні 1930 року. Операція тривала до кінця листопада й супроводжувалася насильством, убивствами, арештами українців за етнічною належністю. Руйнувалися господарства, кооперативи, хати-читальні, храми. Пацифікація викликала міжнародний скандал, бо документальні матеріали й фотофакти були передані українськими активістами в західну пресу. На підставі цього була подана петиція до Ліги Націй.], нам таки перепало. До хати ввірвалися солдати, почали громити все, що бачили, трошити лавки, колоти й різати багнетами подушки та одяг. Батька витягли надвір, заходилися лупцювати шомполами на наших очах. Менші ревли, нічого не розуміючи, я стояв на колінах, плакав, бо думав – зараз візьмуться за маму, потім – за мене. Та враз ніби Бог святий почув: забіг війт, сказав: тут доста, вони все зрозуміли, наука не завадить, та Миронюки слухняні. Офіцер на прощання відважив татові ляща, потім нас облишили.

З часом, коли все вляглося, батько не раз пояснював: ми – польські громадяни, хоч зветься українцями. Хочемо вибитися в люди – треба не зважати на заколотників, не повторювати їхні скарги, не брати книжечки й листівки, які вони намагаються потай поширити між людей. Навіть не слухати їх, бо заразні. Поруч постояв із таким – уже скоїв злочин проти польської влади. Ми слухали, а я – то й узагалі думав так само. Погані спогади загалом затерлися, проте розбите татове лице спливало перед очима в найменш придатні для того моменти. Я розумів: батькові стало б сили взяти сокиру, кинутися на тих солдатів, боронити родину, скільки б протримався. Далі – що? Лишилися б Миронюки без годувальника. Хтозна, яка б доля спіткала. Тато ж, зносячи побої, насправді тим самим захищав дружину й дітей, як знав, відчував, міг на той момент.

Як не чиниш опору – навіть ліпше боронишся.

Це вже Юрко Дорош почав переконувати, як я помиляюся.

Данило Червоний ще далі пішов, і я йому повірив більше.

Час показав – Дорошу на горі.

Та нехай, наперед не забігатиму.

Уже коли почав згадувати молоді роки, збирати спогади докупи, прийшло нарешті розуміння: батько не хотів для нас, дітей, такого життя.

Не знав, що і як піде далі. Господи, та ніхто ж тоді, навіть маршал Пілсудський не уявляв – за дев'ять років Польщі знову, як колись, не буде на карті світу. Поки ж тато вперто вимагав від нас триматися ближче до поляків і вчитися по-польському. Українських книжок аж до сімнадцяти років я в руках не тримав, хоч грамоти трохи знав – поки не почалися оті каральні акції, в нас у хаті їх трохи мали. Батько тоді навряд чи знав, але відчував мовби нутром: щойно пішли чутки про незадоволеність влади сільськими протестами й почали закривати «Просвіти», він виніс із хати українські співаники, абетку й книжечки казочок із простенькими малюнками. Чи закопав, чи десь спалив – хтозна, я за ним не піддивлявся. Запитався маму якось за «Читанку для чемних діточок»[5 - «Читанка для чемних діточок» – дитяча книжка, вперше видана у Володимирі-Волинському та надрукована у Львові з ініціативи Комісаріату Українських Січових Стрільців 1917 року.] та «Яйце-райце», а вона очі відводить. Тато почув, каже: нема, потім польські з ярмарку привіз. Не зі злої волі, просто боявся найменшої для нас усіх небезпеки.

А ще розумів: треба вчитися грамоти, хай польської. Тому не мав я малим вільної хвилини. Бігав, звичайно, з іншими дітьми на річку, гасав по полях, випасав корів улітку. Та щойно якась вільна хвилина – батько вже ледь не за вуха тягне до столу, підсовує нові книжки, примовляє: вчися, Орку, вчися, бо хлопом у гною скнітимеш, а так у пани виб'єшся. Тож нема, чому дивуватися, коли одного разу він привіз мене до Кременця – тамтешній ліцей тоді вважався одним із кращих, ще й від рідного повіту не дуже далеко. Словом, до науки, Орку, до науки.

З Юрком Дорошем досить скоро здружився.

Спершу міське життя на мене, як сам придумав, не налазило. Більше подобалося неквапом прошкувати вулицями й зупинятися всюди, звідки видно Бону. Гора зі зруйнованим на вершині замком дружини польського короля Жигмонта Старого височіла над стародавнім містом, оточена з трьох боків глибокими ярами. Здавалося, вона росте, як дерево, і місто, з вулицями та будинками, – її міцне коріння. Залишки мурованих стін коли зникали в тумані чи молочній густоті хмар. І всякий раз, коли падав дощ або сніг, мені здавалося – це Бона своєю верхівкою пробила дірку в небі. А коли над замковою горою стояло сонце, для мене все разом перетворювалося на сонячний годинник. Споглядати на Бону я міг усякий раз інакше, вибираючи інші точки для огляду й вигадуючи довкола

височині щось нове, часом навіть казкове, містичне, чарівне.

Не те, щоб дикуном почувався, якого привезли з безлюдного острова. Таких, як я, сільських, серед спудеїв-ліцеїстів знайшлося чимало. Не лише русини, поляків із сільських родин вчилося чимало. Не тільки ж моему батькові кортіло бачити сина освіченим паном, котрий не длубається в землі чи гнойовищі й не крутить хвости бичкам. Міське, панське життя багатьох вабило. Просто, мабуть, тоді я мав інакший склад характеру – не міг швидко звикнути до того, що більшість кременецьких ліцеїстів вважала звичним для себе.

Наприклад – походи у «Волинь».

Туди треба було пензлювати пішки зо два кілометри від центру. Треба було минути синагогу, далі – сама ресторація з великими, щонайменше метровими літерами на вивісці. Не міряв, але так здавалося. Хто багатший, брав у місті візника. Таксівки тоді в Кременці були рідкістю, хоч вулицями їздили автомобілі. Та де: з міста ходили автобуси до Луцька, Рівного й Дубна, так само прочани мали змогу дістатися до Почаєва[6 - Почаївський монастир у часи Другої Польської Республіки входив до складу Польської православної церкви. Її великими зусиллями вдалося вберегти від передачі в підпорядкування римо-католицької церкви. На території монастиря зберігалось, зокрема, українське православне життя.], а залізничним транспортом – без пересадок до Львова і Луцька.

Саме так до Кременця зі Львова приїхав Данило Червоний.

Та я знову трошки біжу наперед.

Словом, кататися на візниках дозволяли собі студенти-поляки. Русини не були проти піших прогулянок. Особливо назад, коли, загулявшись до темного, можна було легко вмовити дівчину, яку вподобав, аби дозволила провести себе додому. Не думайте, ми були молодими й жодні молодечі забавки чужими для нас не були. Навпаки, тим і здивував Червоний: сидів за столиком у кутку, мусолив кухоль пива, якого майже не торкався, стежив байдуже чи навіть із добре прихованою злістю за відвідувачами, котрі обсідали столики, і за танцями під тамтешній джазовий оркестр.

Ми ж вибиралися у «Волинь» саме за тим – пиво, дівчата, танці.

Згодом – розмови, що далі, то відвертіші й небезпечніші для всіх. Принаймні так мені здавалося, бо Юрко всякий раз робив їх чимось схожим на зібрання таємного ордену, подібного до масонської ложі.

Досі, через багато десятків років, не поясню, чому Дорош не відштовхнув мене та ввів у своє невеличке товариство. Для мене він не мав такого значення, як для Зенка. Той ловив кожне слово свого ватажка, завжди підтакував, ніколи не заперечував і слухав його промови, наче мовчазний дресирований пугач. Великі круглі окуляри могли б зробити

Лісовського зовсім подібним до цього нічного птаха, аби він не був таким низеньким, худорлявим, сказав би навіть – миршавим. Поруч із ним, сином кременецького маляра, я видавався таким собі бурмилом. Урахуйте, що я взагалі вищий на півголови й ширший у плечах від більшості хлопаків. Не кажучи вже про трохи дурну фізичну силу, тому мене від самого початку навчання зманювали записатися в ліцейський спортивний клуб.

Хтозна. Раптом Дорошу бракувало в гурті саме такого побратима – як то кажуть, задля балансу. Трое ми справді мали цікавий вигляд: дрібненький Zenko, я – майже велетень, і Юрко – стрункий, тендітний, пластичний, меткий, з аристократичною вродою, хоча родина його проста. Принаймні так говорив повсякчас сам Дорош, хоча всякий раз, коли заводив про це, неодмінно обмовлявся: до Другої Речі Посполитої його батько мало не зробив кар'єру, яка вдалася дідові. Два покоління Дорошів, із його слів, обіймали високі посади в Тернопільській українській гімназії, яку хоч закрили за царя, щойно почалася війна[7 - Йдеться про Велику, або Першу, світову війну (1914–1918).], але до того часу заклад мав ім'я, престиж і таке високе значення, що його зі змінним успіхом намагалися відкрити вже два роки по тому. І заклад би нарешті запрацював, аби Тернопіль разом із іншими теренами не відійшов Польщі. А влада Пілсудського ліквідувала заклад, після чого Юрків батько протримався ще десять років і помер у злиднях, а мама, колись викладачка німецької, нині прибирає в заможних польських родинах.

Тут ми з Дорошем виявилися подібними.

Його, як і мене, матінка буквально випхала вчитися з Тернополя в Кременець – туди, де дають кращу освіту. Щоправда, син українських учителів змушений був, за його ж словами, навчатися, наче поляк. Притлумлене невдоволення поступово проявлялося, хлюпало через край, і я відчув Юркову потребу – говорити, говорити й ще раз говорити. Його фронда була на початках винятково словесною. На людях Дорош тримався лояльно, навіть підкреслював це, та варто лишитися у вузькому колі, де міг усім довіряти, – починав сипати протестами, оформляти їх у революційні думки, а після третього кухля пива у «Волині» згадував незлим тихим словом регента Калюжного.

– Я був у нього вдома, – не говорив, сичав він, коли схиляли над столиком голови. – Казенне помешкання, вигідний район, до ліцею прогулятися неквапом хвилин двадцять. Книжки брав у нього, українські. Довго просив, він ще питав, звідки знаю. Думав, я провокатор дефензиви. Так і свербів язик сказати: на себе в дзеркало глянь, чоловіче...

– Думаєш, Калюжний – конфідент? – запитав тоді я.

– Якби був певен, що пан регент працює на четвірку[8 - Четвертий відділ державної поліції Другої Польської Республіки мав окрему «референтуру спеціальних справ», яку популярно називали «політичною поліцією». Референтура була створена для діяльності проти українських національних політичних спільнот, передусім – Організації українських націоналістів, комуністів та діячів німецької громади Польщі. Поза тим кримінальний

кодекс тогочасної Польщі покарання за політичні злочини не передбачав. Усі справи проти діячів українського підпілля порушувалися переважно за статтею «тероризм».] на десять кроків не підступив би, – відмахнувся Юрко. – Я не є дурний. Спершу промацав його, перевірів. Коли громили читальні, Калюжний якимось дивом зміг узяти собі зо два десятки книжок. Це мені двоє старших сказали. Вони, кожен у різний час, стукали до пана регента по літературу. Той їх спершу ганяв – нема, мовляв. А потім, через деякий час, знаходив спосіб признатися – є. Мені те саме сказав, і на пискові таке написано, ніби за дівками в лазні підглядав.

Мені Дорошеві жарти часом видавалися брутальними. Zenko – нічого, всякий раз реготав, підтримуючи свого кумира. Як почув про голих дівок, і собі хіхикнув, показавши при тому Юркові великого пальця. Я ж знизав плечима. Нема потреби підігравати там, де можна обійтися. Запитав натомість:

– Що з того?

– А те, Мироне! Бач, людина відразу второпала! – Юрко кивнув на задоволеного похвалою Zenka. – Добре, поясню. Калюжний не провокував нікого, вудки не закидав, за поплавцем не стежив. Навпаки, як згадали про книжки, з лиця кров збігала. Але вже потім сам ті книжки давав, потайки. Нікого з попередників після того на В'язничну не забрали.

На вулиці В'язничній була тоді слідча тюрма, куди поліція й дефензива звозила затриманих. Зазвичай довго не тримали. Тих, кого затримували, переправляли в Бережани, серйозні суди відбувалися здебільшого там.

– Отже, пану регенту можна вірити, – зробив висновок я.

– Ні! – Дорош запально стукнув кухлем по столу. – Він сам себе боїться. Давно продався ляхам, служить польській владі вірою й правдою. А оті книжки ховає й таємно комусь дає читати, так це аби совість не мучила. Сам перед собою виправдовується за слабкість. Я б Калюжного взагалі зрадником назвав.

– Кого зрадив?

– Побратимів своїх військових. Він же підхорунжий армії УНР! Фотографія в рамці на стіні висить, у залі. Там їх четверо, молоді офіцери. Трошки старші, ніж ми тепер. Двоє в петлюрівських строях, двоє – в польських. Скажи мені сам, Мироне, подумай і скажи. Служила людина в Дієвій армії Української Народної Республіки. Воювала за Україну. Потім якимось чином задружилася з ляхами. Нині йому, українцеві, Мироне, чи не єдиному дали посаду в ліцеї, де навіть сторожовий пес – поляк. Хіба не колаборант?

– Саме так, – звично піддакнув Zenko.

– Ну, раз совість мучить, значить, вона є. – Я спробував повернути розмову в інший бік.

– Ти Калюжного не захищай! – Дорош знову легенько грюкнув кухлем. – Краще думай, як не стати таким, як він.

– Маєш ідеї?

– Давно маю. – Юрко відпив пива, напустив на себе серйозного вигляду. – Щось робити мусимо.

– Хоча б що-небудь, – уставив Зенко.

– Не що-небудь, хлопче, а те, що треба, – зауважив Дорош повчально.

Так теревенили у «Волині» довгенько, поки два семестри не відучилися й не роз'їхалися на вакації.

А восени почалося.

Тут і Червоний нагодився.

Після чого все закрутилося, пішло шкереберть, принесло багато смертей – і помінялося для мене остаточно й назавжди.

3

Наша трійця зустрілася на Боні, серед руїн.

До того сюди забрідав лиш я. Відносно безпечно, сказав би навіть – просто дістатися на замкову гору можна було лише з однієї сторони. Задля того треба було зробити невеличкий гак, підійти до схилу збоку, уже фактично вибравшись за межі Кременця. Потім дертися неширокою зміистою стежкою, яка в кількох місцях звужувалася так, що надійніше пересуватися боком. З обох боків там густилися чагарі, тож складалася ілюзія – як ступиш невдало, не туди, то не впадеш далеко. Але якщо нога зіслизне, рівновагу втримати не вдасться й загримиш, чагарник не притлумить падіння. Навпаки, підступні гілки змусять остаточно втратити концентрацію, шмагатимуть по обличчю, цілячи в очі, вивертатимуть руки, ноги, шматуватимуть тіло невдахи. Долетіти донизу живим, хай сильно скаліченим, шансів не було. Принаймні навіть я, міцний хлопака, для себе їх не бачив.

Проте сам запропонував піднятися на Бону, щойно Дорош із таємничим виглядом запитав, де б нам переговорити, аби точно ніхто не міг побачити й почути.

Йому чомусь не підходила його квартира, точніше – горище. Єдине, що зміг винайняти за мізерні мамині гроші. Юрко нарікав, та я міг би посперечатися, кому краще. Він тримався за те горище, бо сам будинок стояв у центральній частині Кременця, а Дорошу кортіло жити в такому місці. Мені ж байдуже, аби дах над головою не протікав та двері зачинялися зсередини. І за ті самі кошти вдалося домовитися з господарями за пристойне й досить просторе помешкання на одній з околиць. На перший погляд – житло розміром із комірчину. Зате вхід окремий, з двору, та й хазяї не дошкуляли надмірною цікавістю. Якось почув випадково їхню розмову: тішилися, бо пощастило з пожильцем, простим сільським хлопом. До ліцею годину ногами, а коли дощ чи сніг, то навіть довше. Назад по темному ще складніше, тому час від часу лишався спати в Зенка, коли засиджувалися у «Волині». Той жив із батьками, родина мешкала в затишній кам'яниці, де мій побратим мав небачену розкіш: власну, окрему кімнату, одну з двох, які займали Лісовські. Мама служила в бакалійній крамниці, яку тримав місцевий єврей Іцик Гольцман, батько був складачем у міській друкарні, тож потяг Зенка до цієї справи був вроджений.

Вона його й згубила.

Та не забігатиму наперед. Поки що Юрко відмовився збиратися в нього, бо в будинку пральня, заходить багато випадкових людей, а він не хоче зайвий раз світити свою, як сказав, групу. Тоді я почув це від Дороша вперше за весь час знайомства й не особливо зважив. Так сталося, що згуртувалися ми довкола нього й часто вирішальне слово лишалося за ним. Зенко ніколи з Юрком не сперечався, а я взагалі не з тих, хто любить балаканину до хрипоті. Мені більше справи були до вподоби. Хоче Дорош вважати себе головним – то нехай собі.

Незручно виявилось і в Зенка, але там усе ясно: батьки та сусіди. Пертися до мене в комірчину все одно, що йти до «Волині». Відстань майже та сама, але перша умова мого квартирування – не водити нікого, дівчат передусім. З'явитися туди з гуртом – означало порушити домовленість, роздратувати господарів, підірвати довіру до себе. Ну, а в ресторані, звичному місці зборів, гриміла музика. Щоб почути одне одного, доводилося говорити голосніше, ніж зазвичай. Інші рази Дорош дозволяв нам усім це, зараз наголосив: ситуація особлива.

Так виникла Бона, куди я відразу зголосився провести товариство.

Стояв вересень – той час, коли літо ще не остаточно передало осені права. Було сухо, тепло, вітер не задував в обличчя, тож підйом для новачків видався досить легким. Діставшись вершини, ми зайшли під прикриття залишків мурованих стін. Зенко не стримався, признався: народився в Кременці, виріс тут, але сюди видерся вперше. Виявляється, його ніколи не тягнуло глянути на рідне місто з висоти пташиного польоту.

Мене ж тягнув на Бону найперше краевид. Як сільському за духом, бракувало мені простору. Лиш тут міг дихати на повні груди, і всякий раз кортіло закричати, заволати, розкинувши руки, мов крила. Дорош же бурчав, що збив ноги на підйомі, закурив, чим здивував нас, бо раніше ніхто з компанії цигарками не бавився, й промовив дивну, але, на його думку, багатозначну фразу:

– Це все має бути біля наших ніг.

– Місто й так під ногами, – спробував я неоковирно віджартуватися.

– Нічого ти не розумієш, – зітхнув Юрко, знову затягуючись і випускаючи дим так, ніби дмухав на міську панораму. – Нічого ви не розумієте, панове. Я так само прозрів. Хоч і думав, що знаю трохи більше.

Ми із Zenком презирнулися, але промовчали. Дорош завжди починав розмову так, здалеку, мовби придивлявся й пристрілювався.

– Пам'ятаєте стрілянину в Бережанах минулого року? – провів він раптом, щиглем кидаючи недопалок із гори.

– Це коли хлопака поліціянта застрелив і сам у лікарні помер?

Я перепитав для годиться, бо знав напевне: мова про той випадок. Ми саме тоді зійшлися разом і довго обговорювали, що ж то було.

– Ти, бачу, недалеко пішов відтоді.

У Юрковому голосі чулася ледь помітна зневага. Я не раз від часу знайомства ловив його на такому. Але це мене жодним чином не чіпало, бо кожен має право на власні бздури. Я, наприклад, трохи вайлуватий. До мене не завжди швидко доходить те, що інші, такі, як Дорош, хапають на льоту. Мені треба більше часу, ніж іншим, аби в чомусь розібратися й прийняти якесь рішення. А в різних ситуаціях покладався більше на хлопський розум, аніж звичні до інакшого, ніж у селах, швидшого способу життя.

– І чого ж не розумію? – поцікавився я.

– Застрелив поліціянта, Мироне, – це коли ти грабуєш банк чи крамницю. – Зневагу замінила терпляча повчальність. – Або вкрав гаманець на ярмарку, тікаєш, а поліціант за тобою женеться. Той хлопець належав до Організації. Він свідомо став на шлях боротьби за звільнення України від панування ляхів, проти свавілля, утисків і терору. Поліція вистежила його, загнала на горище. Їх вийшло багато на одного, і вони не могли його взяти. Поліціанти, Мироне, прикривали себе спеціальними жилетами, які не пробивають кулі. Мали гранати зі сльозогінним газом. Хлопець усе одно прийняв бій, убив одного

ворога, забрав у нього револьвер. Тільки тоді його закидали градом куль! – Дорош тупнув ногою. – І то не змогли добити на місці, він помер у лікарні.

– Але ж він застрелив поліціанта, – правив свою лінію я.

– Убив ворога в бою! – вигукнув Дорош. – Є різниця, й то велика! Скажи хоч ти йому, Зенку!

– Справді. – Той поправив окуляри, як було завжди, коли його втягували в суперечку.

– Нехай, – погодився я. – Це рік тому було.

– І не завершилося! – Тепер Юрко говорив уже спокійніше. – Тільки тоді влада ще дозволяла писати про подібне в своїх газетах. Нині ж замовчують факти. Аби, з одного боку, не лякати поляків, а з іншого – не давати нам, українцям, приводу брати приклад із справжніх борців. Влада хоче, аби всі думали: опір придушено, наш народ умиритворено, ми нарешті припинили огризатися й стали покірними. Тим часом тиждень тому в Бережанах знову схопили трьох наших.

– Наших? Кого?

– Ну, не тутешніх, – виправився Дорош. – Не з нашого ліцею. Хлопці везли листівки, нічого особливого. Один, бережанський, винайняв помешкання й жив там. Двоє інших зустрілися в Тернополі, мали при собі сумку з друкованою агітацією. Папірці, лише папірці. А їх – до Берези-Картузкої.

На той час я сам не розумів, звідки про все те дізнавався. Ніхто спеціально не говорив про Організацію^[9] - Організація Українських Націоналістів (ОУН) – український громадсько-політичний рух, що ставить собі за мету встановлення Української соборної самостійної держави, її збереження та розвиток. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала всі легальні українські партії Галичини як колабораціоністські. Заснована 3 лютого 1929 року у Відні, легалізована в Україні 1993-го як громадська організація. У міжвоєнній Польщі, через причетність членів Організації до антипольських акцій, у тому числі – силових, визначена терористичною й заборонена. Після вбивства провідника ОУН Євгена Коновальця у квітні 1938 року розділилася на два табори – радикальну ОУН(Б) й помірковану ОУН(М). За радянських часів ОУН визначалася уже як «профашистська» сила незалежно від розмежування.], я навіть жодного члена її не бачив. Але знав: вона існує. Те саме про концтабір у Березі^[10] - Береза-Картузька – концентраційний табір (місце відокремлення, ізолювання), створений польською владою в 1934 році в місті Береза-Картузька на Берестейщині, тепер – територія Білорусі. Був місцем позасудового утримання противників керівного режиму в Другій Польській Республіці.]. Ним час від часу лякали навіть у нашому селі. Та жоден мій знайомий, близький чи далекий, туди не потрапив. Подібні речі, як багато інших, сприймалися як даність. Іноді здавалося – ми

народилися з тим разом. Або навіть не так: все існувало до нас і після нас лишиться.

– Говориш так, Юрко, наче був при тому. На власні очі бачив, – зауважив я.

Дорош за звичкою ледь примружився, трохи підняв підборіддя, глянув на Зенка, наче знову закликаючи його стати свідком не знати чого.

– Один із них мав зі мною розмову в Тернополі за тиждень до того, – мовив, виважуючи кожне слово. – Назвався членом Організації. Вони шукають контакти в нашому воеводстві, надійних людей. Створюється мережа підпілля, боротьба не припиняється. На всіх одного концтабору не вистачить.

– Ще збудують.

Я миттю зрозумів, що ляпнув. Та пізно: Дорош метнув у мене блискавки з-під повік. А Зенко трохи відсунувся, ніби боявся підхопити заразу.

– Правду кажеш, Мироне, – вицідив Юрко. – Ось вона, типова українська правда. Будуйте нам таборів побільше, обгороджуйте колючим дротом, ще й струм туди пускайте. Ми звичні, ми й так проживемо. Лиш давайте зупу з тертої бараболі й сухарів. Тим, хто слухняний, – сала шматочок на храмові свята.

– Не пересмикуй, – буркнув я ображено. – То я так...

– І не ти один такий! – Дорош знову підніс голос. – Ти, Оресте Миронюк, чоловік не дурний, інакше б не мав я з тобою справ. Але більшість зовсім не мудра. Зараз ти є виразником думок цієї самої більшості. Вирвалося мимоволі, тільки ж люди справді до такого схильні. Що робити, га?

Тут він знову повернувся до Зенона.

– Діяти, – вичавив той.

– Молодець. – Дорош став поруч зі своїм зброєносцем. – Ті хлопці мали знайти мене, тобто – нас, у Кременці. Бачте, як сталося. Я домовився перед тим ще раз зустрітися в Бережанах, прийшов за вказаною адресою. Там кажуть: іди, не приходь більше, бо так і так. І ніхто нічого не знає. – Він витягнув нову цигарку. – Хлопців мордують, а люди не знають нічого.

– Треба, аби знали, – підхопив Зенон.

– Про те й мова, – кивнув Юрко. – Нам давно пора йти далі порожніх розмов. Шукати якісь виходи на Організацію – ліпший варіант. Тільки знову час витрачається дурно. І потім,

доведеться визнавати зверхника, коритися йому, слухати, виконувати накази. Тобто, хлопці, втратити самостійність. Керуватися чужими планами, обмежувати себе в способах дії. Не згоден я.

Дорош так усе подавав, таким тоном говорив, з таким налаштуванням, що бажання сперечатися й заперечувати не виникало. Справді, подумав я собі, невже своїх голів на плечах не маємо? Спершу слід довести, що вартий чогось. А вже потім не ти прийдеш, а до тебе. Не втерпів, перервав нашого оратора. Сказав так.

– Нарешті мислити почав, – мовив той задоволено, прикурив, знову озирнувся на краєвид, коли глянув на нас, очі жваво блищали. – Нехай Організація з'явиться тут на готовому. Коли так, інакше з очільниками говоритимемо. Поки ми самі по собі, будемо боротися, як собі знаємо.

– Як?

Питання знову вирвалося, як на мене, трошки дивне, навіть дурнувате. Але цього разу Юрко сприйняв на диво спокійно. Відповів не відразу. Докурив, споглядаючи на Кременець згори.

– Листівок ляхи дуже бояться, – проговорив, ніби мислив уголос. – Слово б'є, мов куля, а часом сильніше. Що коротші слова, то влучніше луплять. Почнемо з них. Зенку, на тебе головна надія.

– Та ото ж, – кивнув він. – Піду в нічну зміну, коли в друкарні народу менше. Тільки текст складемо невеликий, аби скорше набрати. І самих листівок багато не треба. Бо що менше, то швидше надрукую й заховую.

– На перший раз так і буде, – легко погодився Дорош. – Напишемо: в Бережанах арештували трьох українців за те, що вимагали собі прав на своїй землі. Люди мають прокинутися й протестувати.

– І людей підніме? – засумнівався я.

– Відразу – ні. Але зачепити мусить. Урахуйте ще таке. Кременець – місто значиме, у нас тут освітній центр воєводства. Отже, політичний також. Ніби життя вирує, й при тому болітце тихе. Уже така листівка мала б почати все тут ворухити. Збудить народ – напевне. А далі – збудить.

Я не мав, чим заперечити. Та й потреби особливої не було. Адже давно хотілося якось себе проявити. Балачки довкола всього починали набридати.

Тож там, на Боні, теплого вересневого вечора ми потиснули один одному руки.

І створили власну організацію.

4

Першу акцію провели вже за тиждень.

Досі вважаю: розклейка двох десятків папірців у центральній частині Кременця вночі акцією названа досить голосно, навіть самовпевнено. Проте Дорош із перших днів повернув усе так, що всяка наша дія, навіть кожне таємне зібрання на Боні, розцінювалося як серйозне дійство. Спрямоване на підлив польської державності зсередини, не інакше. Причому Дорош щиро був переконаний у швидкому результаті наших дій і в тому, що наша трійця справді є небезпечною для влади Другої Речі Посполитої. Принаймні – в Кременці та окрузі.

Із текстом довго не морочилися. Склали найпростіше: «Українцю, прокинься! Поляк убиває тебе на твоїй землі! Ставай до смертельного бою!» Зенко вночі набрав і видрукував польською мовою, інших шрифтів ліцейська друкарня не мала. Набір, звісно, відразу ж розкидав. Листівки виніс під одягом, склав і міцно примотав до тулуба шаликом. Потім признався – сам собі нагадував контрабандиста. Клейстер варили на замковій горі, бо вариво смерділо і Юрко побоювався: сторонні пронюхають. У буквальному розумінні, наголосив тоді. Унюхають і побіжать, куди треба. Зрадники ж кругом.

Коли після тривожної ночі ранком зустрілися в ліцеї, кожен виявив: на стінах листівок уже не було. Поліція зреагувала оперативно, й це дуже потішило Дороша. Отже, заявив, ми все робимо правильно. Ляхи борються з папірцями, тож нас якщо не бояться поки, то стережуться – напевне. Треба не зупинятися, не опускати рук. Щоправда, коли прогулялися центром та міським базаром, трохи розчарувалися. Люди пліткували про що завгодно, окрім появи в Кременці небезпечної для влади крамоли. З чого Юрко зробив категоричний висновок:

– Не зачепило, хлопці. Не торкнуло. Не дійшло до кожного.

– Може, через мову, – припустив я. – Оголошень у місті чимало. На таких папірцях – у тому числі. Усі написані польською. Люди просто можуть не звертати увагу, не вчитуватися. От аби українською – вони б упали в очі.

– Де я тобі шрифти знайду, – буркнув Зенко. – І потім, Мироне, почну шукати – уже поверну зайву увагу. Уяви собі, ти хочеш зброю купити.

– Ну?

– Просто так вона в Кременці не продається. Тобі доведеться шукати нелегальні шляхи. Так чи інакше прийдеш до криміналу. А там більшу частину спільноти контролюють поліція й дефензива.

– Мудро, – погодився Дорош. – Бери приклад із Зенка, справжній конспіратор. Почнеш шукати револьвер на чорному ринку, так тебе відразу здадуть поліції задля святого спокою. Шрифти українські, вважай – заборонені, захочеш десь надибати, те саме буде, не інакше.

Тоді я знизав плечима. Сперечатися з Юрком – робота марна, будь-яка розмова заходила в коло, аж поки не визнаєш його правоту. Зрештою, тут порівняння слів зі зброєю прозвучало досить доречно. Навіть красиво й символічно. Проте іншого виходу, ніж далі друкувати листівки польською, ми все одно не мали. Тому звели висновки до потреби більшого тиражу. Так помітніше, не загубляться, не два ж десятки.

Наступну акцію провели за десять днів. Дорошу кортіло швидше, але Зенко справедливо застеріг: треба почекати, хай уляжеться. Народ справді міг не звернути увагу на наші заклики. Дефензива напевне взяла на замітку, бо позривали листівки не дарма. З цим Юрко погодився й терпів, хоч йому помітно свербіло, так рвався щось робити. Текст вирішили не міняти. Дорош сказав:

– Того разу було мало, нехай цей самий заклик побачить більше народу.

Зенко викроїв зручний час, знову набрав і наштампував тепер уже сотню. Винести на собі не ризикнув, тому запакував у торбинку, перекинув її через паркан, який огороджував дворик друкарні. Я причаївся з протилежного боку, підхопив пакунок і швиденько забрався геть.

Отут уже спрацювало на совість. Наступного ранку в ліцеї куратор пан Сичевський зібрав усіх у великій залі та виступив із палкою промовою. Почав із заяви: в Кременці вже не перший раз бачать листівки провокаційного змісту. Дії тих, хто їх поширює, спрямовані на порушення стабільності, а самі провокатори напевне співають із німецького голосу. Німеччина давно має до Польщі територіальні претензії, вона не задоволена Версальським договором, за яким державі, котра програла війну, нічого не перепало. Тому й використовує інших незадоволених – українських терористів. Пан куратор закінчив виступ на пафосній ноті, закликавши студентів-русинів не піддаватися на провокації, бо він дуже втішений, що ми вчимося тут, визнавши себе громадянами Польської Республіки. А студентів-поляків попросив про пильність. Фактично дозволивши при всіх стеження один за одним, навіть заохотивши.

Дорош після того не міг натішитися. Увечері ми подалися у «Волинь», де він збирався виставити всім по першому кухлю пива. Була п'ятниця, не дуже вдалий день тижня, бо відвідувачів зазвичай більшало, знайти вільний столик на трьох було непросто.

Та все ж один ми побачили.

У самому кутку зали, біля старої порошної пальми, яка дивом не всохла за той час, що тут стоїть. А тямущі люди казали – дерево було в ресторані ще до війни. Столик був вільний, точніше – майже вільний. Збоку біля дерев'яної бочки, з якої стирчало деревце, примостився Данило Червоний.

Ми вже знали, як його звати. Та більше про цю особу не відали нічого. Новачок лише скупі вітався при зустрічі, називав себе, але на тісніші контакти не йшов. Узагалі дивно було побачити в ресторані, де п'ють і танцюють під запальний джаз, такого самітника.

Не скажу, що ми всі трое скидалися на денді. Проте по одному пристойному костюму мали й завжди вбиралися так, коли йшли до ресторації. Зараз теж одягнули піджаки й сорочки, Юрко навіть оздобився краваткою з нагоди, як сам казав, урочистої події, фактично перемоги. Червоний же навіть не здав у гардероб своє сіре пальто. Недбало перекинув його через вигнуту спинку вільного стільця поруч із собою, сидів у білій сорочці та червоній плетеній жилетці. Задовгий чуб спадав на лоба, він час від часу відкидав пасмо, дивився перед собою, щось вистукував пучками пальців по скляному боці пивного келиха.

Того вечора я вперше й востаннє бачив Червоного з пивом та й узагалі – з алкоголем.

Щойно Дорош кивнув у його бік, ми, не змовляючись, пройшли через залу, оминаючи танцюючих. Годилося б запитати дозволу, проте Юрко запросто відсунув вільний стілець, примостився навпроти, панібратськи моргнув.

– Здоров, земляче.

– Вечір добрий.

Голос Червоного звучав рівно, без жодних емоцій. Таке враження, ніби він говорить у вузьку залізну трубу. Погляд важкий, гострий, і не сказати, що привітний.

– Посидимо разом. – Дорош не питав, він ставив перед фактом.

– Ні, – почулося у відповідь.

Юрко відкинувся на спинку стільця, неквапом видобув із внутрішньої кишені піджака цигарки.

– Вогонь маеш?

Червоний поліз у кишеню штанів, рука повернулася із запальничкою.

– Тримай. Припалюй – і йдіть собі.

– Не дуже гостинно, земляче.

– А ви не в гостях у мене. Тут кожен відпочиває, як знає.

І в тому товаристві, в якому хоче.

– Ти відпочиваєш?

– Хіба не видно? – Червоний торкнувся надбитого кухля.

– І наше товариство тебе не влаштовує?

– Без образ, хлопці. Мене зараз жодне товариство не влаштовує.

– Чому?

– Хіба маю звітувати?

Щоб обміркувати почуте й визначитися з подальшими діями, Дорош узяв запальничку, підкурив. Покрутивши в пальцях, легенько пустив по поверхні столу назад до хазяїна. Червоний зловив її долонею, поставив на пласке ребро. Потому запитально глянув на Юрка.

– Усе?

Трохи знаючи Дороша, я розумів: зараз він судомно шукає красивий вихід із дурної ситуації. Просто так підвестися й забратися геть йому не дозволяв гонор. Аби ще при цьому не було нас, може, він би не заїдався далі й проковтнув. Та втрачати обличчя перед товариством наміру не мав. На щастя, тут Zenko помітив, як звільняється столик у протилежному кутку, сіпнув за лікоть мене, а я торкнув за плече Юрка:

– Ну його, брате. Гайда, там усім місця стане.

Дорош неквапом підвівся, тепер зиркнув на Червоного згори вниз:

– Занудишся – приходь. Місця справді вистачить.

Червоний промовчав, і ми поквапились, щоб ніхто не випередив.

Щойно вмостилися, Дорош вибухнув:

– От же ж пихате! Бачили такого?

– Ще й не таких бачили, – миролюбно мовив Зенон. – Не звертай увагу. Сам хіба не потрапляв у чуже місто, в чужу компанію. Попустися.

– Я не в рідному місті! – нагадав Юрко. – І ось Мирон – теж. Нічого, не дивилися на всіх довкола вовками.

– Вдача в нього, значить, така.

– Та начхати на його вдачу! Нічого, ще прийде він до нас.

Дороша несло, він завівся, хотів ще щось сказати. Але наспів кельнер, він мовби згадав, пощо ми тут, замовив три великих кухлі пива й ковбасок до них. А коли той відійшов, ураз прикипів поглядом до картини, яка відкрилася.

Ми з Зенком сиділи спинами до шинквасу, тому довелося розвернутися. Я зітхнув, зрозумівши, куди Юрко дивиться. А Зенко не стримався, присвиснув та реготнув.

– От знову ти вибалушився на неї!

– Раніше вона сюди не ходила, – буркнув Дорош.

– Скажи краще – ходила не сама. Тому не привертала увагу.

– Вона на нас дивиться. Минулого разу – теж, – уперто правив своє Юрко.

Говорили ми про дівчину, точніше – молоду жінку, з вигляду старшу за кожного з нас, хай не набагато. Вона ніби зійшла з картинки польських журналів мод того часу. Сиділа за стійкою, поклавши ногу на ногу й не знімаючи маленького капелюшка, дуже подібного до елемента зачіски. В одній руці тримала широкий келих, наповнений наполовину чимось, напевне – шампанським. Інша гралася довгим тонким мундштуком.

– Той раз казав, Зенку, – твоя сусідка. – Дорошу щось зробилося із диханням.

– Дарина Тиктор, – кивнув він. – Тільки вона через дві вулиці живе, на Ліцейній.

– Де, казав, служить?

– У кондитерській Нахмановича, – зітхнув Зенко, бо відповідав на подібні Юркові питання вже втретє на моїй пам'яті. – Кортить запізнатися, то вступи туди. Купи цукерок, подаруй. Дарині вони смакують.

– Звідки знаєш? – стрепенувся Дорош. – Може, сам клинці підбивав?

– Не для мене вона й не для тебе, – сумно посміхнувся Зенон. – З нею, я бачив, пани польські офіцери гуляють. Не знаю, чи має щось із ними близьке, – тут же випередив питання, яке вже злітало з Юркових губ. – Але те, що вони роблять виторг Нахмановичу, – факт. Постійно в кондитерській товчуться.

– Ага, жиду вигода, – цикнув Юрко зубом. – Для того він Дарину й тримає. Реклама кондитерської, жива.

– Ну чого ти завівся, – встряв тепер уже я. – То на похмурого хлопа кидаєшся, то крамар тебе чіпає. Невже звичайна дівка отак діє?

– Аби ж вона звичайна була, – мрійливо протягнув Дорош. – Ти глянь, глянь як вона на мене дивиться...

За збігом обставин саме в цей момент Дарина сповзла з високого круглого ослону, поставила недопитий келих на шинквас, пішла в бік туалетних кімнат. Юрко закусив нижню губу.

– Проведи, – запропонував я, на що очікувано почув:

– Сиди вже, дурило.

Я не ображався. Принаймні зараз, розуміючи: Дорошу всі довкола нині псують свято. Або те, що він сам святом називає.

Пиво й ковбаски принесли дуже вчасно. Ми стукнулися кухлями, Юрко проголосив короткий тост за наші успіхи, тихенько побажав волі Україні та звільнення терену від ляхів. Зробивши по великому ковтку, заходилися біля ковбасок. На короткий час нас нічого більше не цікавило, хоч я помітив – Дарина повернулася, поправляючи сукню на ходу, вместилася на своє місце й дозволила підлити шампанського. Дорош так само зиркнув на неї, та цього разу від коментарів утримався.

Хтозна, про що він вирішив із нами говорити. Мав намір почати після другого тосту, навіть уже підніс кухню, аби проголосити його. Аж тут із-за столика, котрий стояв майже в центрі зали, підвівся високий русявий хлопчина. Ми його знали – Вітольд Ямбор, син місцевого адвоката, вчився з нами в ліцеї, але на два роки вище. Ямбор постійно засідав у «Волині» з великим гуртом, вони смітили грошима, не відмовляючи собі ні в чому, і, за чутками,

частина ліцеїстів – поляків із заможних та впливових родин – мала тут кредит.

Навіть зі свого місця я помітив – Ямбор сильно напідпитку. Отже, зараз щось буде. І те, що буде, навряд чи комусь із нас сподобається.

– Тихо, музика! – гаркнув Ямбор, навіть тупнув при цьому ногою.

5

Оркестр на невеличкій круглій сцені слухняно замовк.

У залі ресторації справді запала тиша. Боковим зором зачепив Дарину, вона поволі зсунулася зі стільця, обережно пішла в обхід, прямуючи в бік виходу. Молода жінка намагалася триматися непомітно, і їй це вдавалося: Юрка цікавити перестала, його погляд прикипів до Ямбора, руки стиснулися в кулаки.

Тим часом Вітольд Ямбор обвів поглядом усю залу. Прокашлявся, узяв повну чарку, для чогось постукав по ній краечком виделки.

– Прошу тиші, пані та панове! – повторив голосно. – Зараз виникла ідея, яку ми, патріоти своєї відродженої держави, хочемо проголосити. І переконані: всі тут присутні нас підтримають. – Ямбор знову прокашлявся. – Шановне панство! Пропонується підняти келихи во славу людини, котра відродила Другу Жечь Посполиту! Ми, поляки, півтора століття не мали власної держави. За те, аби вона була, клали своє життя польські патріоти, починаючи від часів Тадеуша Костюшка. Їхній прапор через сто років підхопив маршал Юзеф Пілсудський. Завдяки йому маємо відроджену державу. Тож не забуваємо того. І пропоную випити во славу маршала Пілсудського!

Щоб проголошувати тост за померлого три роки тому правителя, треба було набратися сильніше, ніж я собі уявляв. Але не мав жодних сумнівів: підтримають Ямбора навіть тверезі. Не помилився. Щойно він договорив, то тут, то там почали підводитися поляки. Навіть Дарина, яка майже дісталася виходу, завмерла: у залі сиділа компанія офіцерів-уланів, тож будь-який рух під час такого врочистого моменту вони перші могли оцінити як прояв неповаги. Музиканти відклали інструменти, кельнер за знаком одного з них уже квапився з тацею, на якій стояли келихи.

За короткий час сидіти лишилася тільки наша компанія.

Я прикипів поглядом до Дороша. Зараз рішення було за ним. Устане, закусивши вудила, –

ми візьмемо приклад. Сидітиме – почнеться скандал, і доведеться огризатися. Третій шлях був – підвестися, лишити гроші на столі й піти. Та щось мені підказувало: просто так нас не випустять, тож повернемося до варіанта два – скандалу.

– Прошу встати, панове!

Тепер Ямбор звертався до нас, а решта відвідувачів уважно стежила, чим усе скінчиться. Люди, котрі завітали до ресторану випити, поїсти й потанцювати, у момент перетворилися на глядачів, котрі прийшли на кориду й чекають, коли ж почнеться бажаний двобій бика та матадора.

– Не лише поляки кладуть життя за власну державу.

Спершу ніхто з присутніх не второпав, звідки це прозвучало. Чесно кажучи, ми вже забули про існування Данила Червоного. Думали: давно й непомітно забрався геть. Але той і далі сидів у своєму кутку під пальмою. Лиш не горбився, а розправив плечі й немов нависав над столиком.

– Що ти сказав?

– Ти почув.

Голоси Червоного та Ямбора тепер дзвеніли, відбиваючись від високого даху ресторанної зали.

– Тоді мої слова – для тебе. – Вітольд вийшов із-за свого столу, рушив до Данила, говорив на ходу. – Зараз ти встанеш разом із усіма й вип'єш во славу маршала Пілсудського. Потім вийдеш звідси геть і більше духу твого собачого не буде в пристойному закладі. Рахунок лишай мені, вважай, пощастило. Уставай!

Ми презирнулися.

Хто-хто, а я дуже добре розумів: зараз Червоний, хоче він того чи ні, рятував Дороша в наших, а передусім – у його власних очах. Він давав Юркові чудовий привід лишитися на місці, не вставати на заклик гонорового поляка, брав вогонь на себе. Тепер слід зрозуміти наші подальші дії, адже було ясно: просто так усе одно піти не вдасться.

Я знову глипнув на Дороша.

І в момент, коли на секунду перемістив увагу, Данило Червоний почав діяти.

Він не почав гарикатися з Ямбором. Його наступні дії злилися в один суцільний рух. Підвівся, потягнувся до свого пальта, узяв його, вдягнув, поправив комір, вийшов із-за

столу та рвучко згріб поляка за барки. Той ще нічого не встиг зрозуміти (узагалі ніхто з присутніх не вправився оговтатись), а Червоний уже вдарив Ямбора головою, розбиваючи ніс та заюшуючи кров'ю лице, своє та противника. Наступний удар був уже кулаком, у те ж саме болюче місце. Тепер Данило пустив його, і Вітольд, утративши рівновагу, впав, незграбно дригнувши ногами.

До стелі, під величезну довоенну люстру, злетів і зависнув там жіночий вереск.

Разом залементували всі присутні жінки. Не знаю, для чого я знайшов поглядом Дарину, але й вона кричала від переляку, швидко пробираючись до виходу – була вже поруч із ним. Улани з криками й гучною лайкою кинулися до Червоного, та на їхньому шляху опинилися ліцеїсти, товариші Ямбора, котрі теж прагнули помсти. Зіткнувшись, мов у комедіях із Чарлі Чапліном, чоловіки почали штовхатися, заважаючи один одному. Від такого Данило тільки виграв. Міцним ударом відштовхнувши якогось пана, якому все ж удалося оббігти натовп, він рвонув напролом, підхопивши на ходу стілець за спинку й пробиваючи собі шлях ніжками. Орудював стільцем, мов тараном, і в натовпі почулися крики болю.

– Ходімо! – вигукнув Дорош, уже стоячи на рівних.

Мене двічі не просять, особливо коли йдеться про бійку. Наша трійця – не аж такий потужний авангард, тим більше Zenko у своїх окулярах ніколи не проявляв хисту до рукопашу. Проте я міг довбати за двох, та й Юрко був не останній, коли йшлося про фізичну підготовку. Тоді я вперше побачив Дороша в ділі. Склалося враження – має досвід вуличних сутичок. Не аж такий великий, та все ж не пасує, знає, що і як робиться. Шарпнув за плечі й відкинув набіг найближчого ліцеїста. Коли той, хто товкся поруч, розвернувся й замахнувся для удару, Юрко присів, пірнаючи під руку, потому вдарив знизу. Крюк учнівський, зате щирий – поляк відлетів до столика, упав на нього, заgrimів на підлогу разом із ним.

Зенон, узявши приклад із Червоного, молотив довкола себе стільцем. Дістав іззаду, зойкнув, присів. Та я нагодився вчасно, сільським ударом відкинув нападника подалі. Пошукав і знайшов поглядом Данила. Той, не даючи себе скрутити, уже струшував із плечей чергового ворога, штовхаючи його на уланив. Офіцери вже вирішили братися до зброї, один лапав кобуру, і справи закручувалися серйозні. Ще трохи – й нам усім буде непереливки. Усе одно в запалі бійки частина розуму лишалася холодною, тож розумів: Червоний хай у запалі, проте діє мудро. Лупить лише ліцеїстів і якихось цивільних, котрі стають на шляху. Військових же всіма силами намагається не чіпати. Бо тоді ресторанна бійка автоматично переросте в щось подібне до держаного злочину, заледве не спробу замаху. Я б діяв так само.

Власне, так і діяв.

Пробившись до Юрка, підтягнув за собою Zenka, котрий ледь не втратив у бою окуляри.

Тепер ми стали спина до спини й могли пробитися до виходу жвавіше. Єдине, що гальмувало, – пальта в гардеробі. Але щойно вирвалися із залу й підбігли до гардеробника, він сам, без нагадування, тицьнув наш одяг оберемком.

Одягаючись на ходу, вилетіли з ресторану на освітлену вулицю.

Роззирнулися.

Червоний саме забігав за ріг, зникнувши з очей біля синагоги. Із протилежного боку противно залунав хор поліційних сюрчків, тож ми помчали тим самим шляхом – іншого тут просто не було. Уже завернувши, Дорош видихнув:

– У різні боки! Віялом! – І ми чкурнули, хто куди бачив. Погоню лишили за спиною.

Якщо вона, звісно, була.

6

Наступного ранку нас забрали в поліцію.

Побитий Ямбор чудово знав кожного, навіть Червоного, хоч той і новачок. Назвав прізвища, а вирахувати адреси для поліції – раз плюнути. Згодом я зрозумів, як мені пощастило: затримали не в помешканні, при господарях, а серед вулиці. Сталося так, що я рано піднявся й подався до Юрка. Кортіло дізнатися, як справи та чи маємо після вчорашнього новий план дій. Поліційна машина виїхала просто на мене, коли я завертав за ріг. Опору не чинив та зрадив: господарі не налякаються поліції і з квартири не наженуть. Крім того, був переконаний: у тюрмі не ночуватиму, бо злапали лише за ресторанну бійку. Хіба захочуть знайти щось ще. Наприклад, політику. Коли так, справи кепські.

Проте мій розрахунок повністю виправдався. Усі учасники, включно з Червоним, на той момент уже були в управі. Побачив хлопців у довгому коридорі, але ніхто нікому не встиг мовити й слова. Нас розвели по одному в окремі кабінети, де слідчі взяли в кожного покази щодо вчорашнього інциденту. Згодом, коли вже відпустили, дізнався: не змовляючись, ми говорили те саме. Навіть Данило, хоч не з нашої компанії, засвідчив – хлопці-українці активної участі в бійці не брали, намагалися розтягнути бійців, заспокоїти людей, навести хоч якийсь лад. Про себе ж пояснив: бійки не починав, захищався від нетверезого відвідувача, котрий із доброго дива почав чіплятися до нього. У своїх словах крамоли не бачив. Бо ж справді, не лише поляки клали життя в боротьбі за власну незалежність.

Червоному вдалося викрутитися ще й завдяки адвокатові – українцю. Кременець маленький, ми всі трошки знали цього пана Стефана Дубового. Завжди був присутній у судах, де слухали справи про звинувачення українців. Декого витягнув, але ще частіше вдавалося домогтися зменшення кари, аж до виплати чималого штрафу. Гроші знайдуться, зате людина лишиться на волі. З віком, укотре повертаючись до молодих років, дедалі більше переконуюсь: пан адвокат у подібних випадках зводив історію до банального хабара позивачеві – і всіх усе влаштовувало.

Того разу поява Дубового все ж збентежила. Звідки він дізнався про бійку Червоного з сином свого колеги, адвоката Ямбора, було загадкою для всіх нас. Але саме Дубовий уладнав справу.

– На пальцях пояснив слідчому, чому не варто дражнити гусей, – сказав Данило, коли ми вже зустрілися гуртом після поліції. – Адвокатський синок був п'яний і насправді поліз битися першим, поведив себе агресивно. Історія швидше потрапить у газети, якщо мене судитимуть. А журналісти розпишуть усе в яскравих барвах, на користь Ямборам воно точно не піде.

Поговорили ми коротко. Червоний вийшов з управи останнім, ми ж не пішли далеко, зібралися й чекали на нього. Потім Дорош гукнув, той підійшов, і це мало вигляд, мовби робить нам послугу. Вирішив обмежитися короткою розмовою й піти собі геть, але Юрко не спішив прощатися.

– Чекай. Може, прогуляємося?

– Маю свої справи, – відповів Червоний сухо.

– Чоловіче, нас маринували добру половину дня. Зараз глибоко по обіді. Які б справи в кого не були, усе пересувається на завтра чи ще на колись. Будь мудрим, подумай.

– Ну, і де погуляємо? – мовив Данило після короткої паузи.

Поки думав, я відчув на собі його погляд. Не знаю, чи мали Юрко із Zenком подібні відчуття. Але Червоний швидко й пильно обмацав очима кожного, наче обшукав, як поліцейські під час затримання. На мене до того моменту ще ніхто так міцно не дивився.

– Є місцинка затишна, – підморгнув Дорош.

Червоний знизав плечима, що мало означати: чорт із вами, гайда.

До нашого місця на Боні йшли мовчки. Точніше, усю дорогу мовчав лише Червоний. Ми натомість ділилися враженнями від допитів, і здавалося, що Юрка неабияк тішила ця

історія. Він, потенційний борець із режимом, навіть хотів потрапити за ґрати. Щоправда, ненадовго, сидіти в тюрмі не збирався. Просто сам факт свого затримання сприймав як щось романтичне й небезпечне водночас. Мовляв, дурні поліціянти схопили його, бунтівника, й відпустили, так і не зрозумівши, яка велика рибина вислизнула з рук.

Опинившись під залишками замкових мурів, Дорош відразу взяв бика за роги.

– Нам такі, як ти, дуже потрібні, – сказав він Червоному.

Той, здавалося, зовсім не здивувався. Засунув руки глибоко в кишені пальта, трохи розставив ноги, ледь підняв голову, виставивши вперед гостре підборіддя. У мене склалося враження: Данило в такий спосіб дивиться на нас ізгори вниз.

– Кому – нам? І які – такі?

– Ми – таємна організація. Треба ж комусь у Кременці боротися за Україну.

– Цікаво. – Це прозвучало підкреслено ввічливо. – Бачив якусь листівку на стіні будинку, де квартирую. Ваша робота?

– Наша. – Юркові помітно підлестило.

– Значить, боротьба – клеїти листівки, – зітхнув Данило. – А далі?

– Що – далі? Будуть нові листівки. – Тепер Дорош чомусь почав утрачати впевненість, через те додав для чогось: – Нас уже шукає поліція.

– Не всякий, за ким шукає поліція, знаменитий добрими справами, – спокійно мовив Червоний.

На Юрковому місці я теж не знав би, що на такий закид відповісти. Лице Дороша миттю стало багряним, запашило вогнем – попектися можна. Він кілька разів ковтнув повітря, наче викинутий на берег карась, нарешті вичавив:

– Ти не робиш нічого. Ми бодай намагаємося.

– Коли так, пощо вам я?

– Люди потрібні, – повторив Юрко, заводячи розмову в коло.

– Ти, значить, тут старший.

– Я! – підтвердив Дорош вигуком.

А ми з Зеноном презирнулися. Дотепер серед нас не велося жодної подібної розмови. Юрко ніколи ще не пропонував себе на зверхника. Він лише подавав ідеї, а ми погоджувалися, бо думали так само й хотіли діяти, відчуті себе причетними до чогось славного, визначного, важливого. І ось раптом Юрій Дорош проголошує себе старшим, фактично – нашим керівником.

Червоний ніби прочитав думки. Кивнув у наш бік, запитав:

– Хлопці не проти?

– Не проти – чого?

– Що ти в гурті за головного.

Тепер Юрко зиркнув на нас. Зенко, беручи час на роздуми, зняв окуляри, подихав на них, протер скельця хустинкою. Потім начепив на ніс і сказав твердо:

– Так.

Іншого від нього годі чекати. Дорош тоді був його кумиром, і всі наші з Юрком суперечки він перетягував у результаті на його бік, додаючи власний голос. Мені ж насправді в той час було все одно. Не думав ніколи, хто наді мною старший. Хоча хотілося самому брати участь у розв'язанні такого складного питання й справді обрати зверхника над собою після спільного обговорення, як у парламенті. Проте я вирішив не оскаржувати самозванства хоча б тому, що поведінка Червоного мені не дуже до вподоби. Учора в ресторані дивився на нас, мов на порожнє місце. Зараз мружить очі й дере носа, а весь подвиг – розбити писок п'яному поляку.

– Отже, ти відповідаєш, – мовив тим часом Данило, й тепер точно для нього зникли всі довкола, окрім Юрка.

– За що?

– За них. – Червоний знову згадав про нас із Зеноном, кивнувши собі через плече. – Ще – за власні слова, вчинки, рішення. Маєш розуміти, що ви робите, задля чого. І головне – яку ціну готові платити й чи взагалі готові. Ти, Дороше, особисто мусиш зважити всі прийняті рішення, пояснити хлопцям, а вже потому кожен повинен сказати своє слово.

– Заскладно говориш. – Юрко облизав язиком пересохлі губи, подумав, додав: – Демагогія. Ось так це називається.

– Гаразд, – легко погодився Данило. – У такому разі поясни, як називається, коли такі самі

хлопці, як ми, насипають по селах кургани на честь полеглих Січових стрільців та інших вояків українських армій, у тому числі – козакам. Спершу робили то потайки, щодалі рідше ховаючись. Кожен знав, що з ним буде, як спіймають. І всі, кого ловили й судили, влаштовували в судових залах гучні протестні акції. Чи як назвати заклики не купляти алкоголь та цигарки, бо на це Польща має державну монополію? Або, – тут він перевів подих, – поясни, якщо зможеш, чому дехто з хлопців, що виконують вироки польським урядовцям, караючи їх за розправу над українцями, не тікають, а чекають поліцію й дають себе арештувати. Що, теж демагогія?

– Вони собі вирішили так, – відповів Юрко, і в його голосі я почув обережність.

– А ти – ти як вирішив для себе? Ви всі – як далеко готові піти? Листівки з беззубим текстом та незрозумілими гаслами. Далі?

– Так придумай зубате й зрозуміле! – Тепер Дорош помітно образився.

– Якщо буду з вами, потрібні більші справи. – Червоний говорив рівно. – Звичайно, навіть такі листівки чіпають ляхів. Але, повір, не сильніше, ніж кусають комарі в лісі.

– Може, ідеї маєш?

– Старший – ти. – Червоний уперше за весь час знайомства зобразив щось подібне до усмішки. – Думай, зважуй можливості. Обговоримо, вирішимо.

Дорош переступив із ноги на ногу, озирнувся, кинув погляд на місто під нами, нарешті витягнув цигарки, закурив. Нічого не говорив, ми всі теж стояли й мовчали. Нарешті докуривши, Юрко кинув недопалок на землю, старанно, навіть дуже ретельно втопав його носом.

– Звідки ти взявся такий, – гмикнув.

– Зі Львова, – легко відповів Данило. – Народився взагалі-то в Ковелі, та батько хотів, аби я вчився в університеті. Саме тоді ляхи обмежили прийом студентів-українців, потім узагалі закрили студії. Я кинув навчання, то був знак протесту. Тільки ж хто на те зважав... Ось тепер сюди, в ліцей прийшов. Дав батькам себе вмовити.

Він чогось явно не доказував. У мене навіть закрався сумнів: чи не легенда це, чи не вигадка. Отак просто не можна було лишити університет, аби потім вступити до ліцею. Тим більше тутешній навчальний заклад мав такі самі обмеження, й кожен із нас, я вважаю, потрапив сюди якимось дивом. Крім хіба Зенка, його батько все ж дещо міг завдяки певним зв'язкам.

Хай там як, в одному я погоджувався з Червоним: хтось мусив вирішувати. Запросити його

до нашого гурту – ідея Дороша. Він же проголосив себе зверхником. Тож нехай думає, що буде далі. Ми вже відкрилися Данилові, його вчорашня бійка сподобалася всім, і зараз уже назад дороги нема. Якщо Юрко на правах старшого, навіть не вибраного нами, переграє й скаже, що Червоному з нами не по дорозі, матимемо клопіт. Він не з нами, проте знає нашу таємницю. Отже, ми повинні будемо всякий раз озиратися в його бік. Але якщо Данило з нами і, здається, він не проти, уже дістанемо проблему. Вони з Юрком як вогонь із водою, зовсім різні стихії. Розбрату рано чи пізно не уникнути, а це зашкодить справі, як би ми надалі її не рухали.

Схоже, Дорош теж вагався, маючи подібні відчуття. Та враз зробив жест, якого я від нього глибоко в душі чекав. Ступивши до Червоного майже впритул, простягнув правицю з розкритою долонею.

Данило міг щось сказати – не став.

Потиснув його руку, потім легенько обійняв за плечі.

Ритуал повторив зі мною й Зенком.

Так нас стало четверо.

А до ресторану відтоді дорогу забули. Принаймні я так думав.

7

З Червоним усе виявилось не так просто.

У понеділок господарі комірчини, яку він винаймав, звеліли йому забиратися геть із речами. Заплачені за місяць наперед гроші не повернули. Обмовилися: не треба їм тут порушники закону. Вочевидь адвокат Ямбор зробив хід у відповідь, помстившись бодай так за вимушену відмову від наміру посадити за ґрати синового кривдника. Того ж дня Данила викликав куратор ліцею, пан Маріуш Варга, й вийшов Червоний від нього з першим і останнім попередженням.

Не пригадаю тепер, як сталося, що запросив Данила якийсь час пожити в себе. Пояснив відразу: мої хазяї будуть не в захваті. Але це – на кілька днів, адже інше помешкання він усе одно шукатиме. Під ліжком ховати гостя не збирався, увечері так і сказав господарям: родич із села приїхав, дозвольте перебути. Ті зітхнули, бо ж не так домовлялися. Зрештою вигадка про село виручила. Справді, від сільських спасу нема, та куди ж їх дівати, нехай

уже, лиш недовго. І горілку там не розпивати, пісень не горлати.

Щодо цього я був спокійний. Несподіваний сусіда поводив себе тихо, відмовився займати мое спальне місце, розмістився на підлозі біля груби, говорив мало, більше читав. Та все ж дещо нове мені дізнатися про нього вдалося.

Данило Червоний і справді не доказував, розповідаючи про себе. Старанно добираючи слова, намагаючись не бовкнути зайвого, він повідав про свою участь у бойовій групі, яку згуртували львівські студенти-українці. Серед них було двоє членів Організації, решта кандидували, включно з Данилом. Першою акцією нинішньої весни мав стати замах на депутата сейму, котрий публічно ініціював черговий закон, котрий ще більше обмежить права українців у республіці. «Не влаштовує – нехай забираються геть!» – коментував свої дії газетярм і допрацювався до вироку.

– Ми жеребок тягнули, – пояснив Червоний. – Правила такі. І я не витягнув, мусив лишитися. Ті двоє, що пішли, завдання провалили.

– Злякалися?

– Навпаки – діяли так відкрито, як могли. Револьвер дав осічку, – зітхнув Данило. – Коли їх забрали, хлопці передали з Бригідок записку. Закликали інших нічого не робити для їхнього звільнення, берегти сили, лягти на дно. Не всі з тим погоджувалися. Та коли дефензива почала шерстити їхнє оточення, вирішили залишити університет і розійтися. – Потому без жодного переходу, відразу додав: – Боягузтво.

– Ти про що?

– Про те саме. Кинути навчання, забратися з міста, аби тебе не шукали й не ловили.

– Та ну, припини. Звичайна обережність. Сказали ж берегтися. Надто жирно, Даниле, даватися отак у руки.

– Ага. І в ресторані – те саме.

– До чого тут ресторан? Добряче відважив Ямбору, давно напошується.

– Коли так – чому не допросився, хоч би від тебе? – У його голосі брязнула незрозуміла лють. – Бо так само сидите й боїтеся проявитися на людях зайвий раз. Я теж хороший. Міг інакше сказати тоді. Ні, в останній момент переграв, видав таке, до чого не присікаєшся. Набридло озиратися.

– Інакше себе не вбережеш.

– Про те й кажу: набридло себе берегти.

Далі розмова не клеїлася, Червоний потім узагалі більше не чіпав подібних тем. Говірким без того не був, а тут ще більше пішов у себе, ховаючись за книжками. Кінець кінцем, незабаром, як обіцяв, узагалі з'їхав, таки надібавши якусь убогу комірчину, зате з видом на замкову гору з вікна. Я ж час від часу подумки повертався до тієї його несподіваної сповіді, намагаючись зрозуміти для себе, чому Данило наполегливо гриз себе зсередини.

А за місяць із гаком стало ясно: у Червоного нарешті прорвалося, де тонко.

Через те й поліз на ліцейський дах, аби всі побачили його і те, що він робить.

Своїм вибриком він дав старт тим сумним подіям, котрі почалися потім.

Але перед тим останню краплю в чашу його терпіння все ж таки крапнув Юрко Дорош. Сам того не розуміючи, та щоб зовсім ненавмисне – я б теж не сказав.

8

Напередодні того вікопомного й водночас фатального дня ми зібралися на Боні.

Добігав кінця жовтень, раптово зарядили густі дощі, а ранком навіть випав перший сніг, не лапатий, дрібний, уклав місто й швидко розтанув. Щоправда, на горі де-не-де білило, і Червоний під час розмови більше слухав, згрібаючи при тому тонкий шар собі в долоні. Щільна грудка не ліпилася, і Данило зрештою облишив свої спроби. Обтрусив руки, стрепенувся, мовби повертаючись до гурту з інших світів, промовив ні сіло, ні впало:

– Дурним займаємося.

– Знову не так? – роздратовано кинув Дорош.

На цей час ми вже двічі розклеювали містом листівки, уже інакшого змісту. Данило переконав відмовитися від красивих гасел, натомість вимагати звільнення цілком конкретних в'язнів Берези-Картузкої. Його недавнє минуле я від хлопців не приховав, і тепер усі знали – Червоний заледве не вступив в Організацію. Тому не дивувалися, звідки йому відомі ті чи ті прізвища. Українці мають знати, хто за них страждає, пояснив Данило. А поляки – що ми нікого й нічого не забуваємо. Однак історія з листівками подобалася Червоному дедалі менше, й ось тепер невдоволення вихлюпнулося.

Зенон саме приніс нову листівку й похвалився: цього разу вдалося розмножити три сотні. Стільки ще жодного разу не вдавалося, тож Дорош неабияк тішився. Тепер ми могли рясно заліпити ними весь центр міста, і нарешті, на його переконання, наше підпілля почне давати відчутний результат. Наступного разу треба починати діяти в інтересах усіх гноблених, не лише українців.

Отут Червоного прорвало.

— От звідки в тебе знову ці комуністичні гасла, Юрку? «Повстаньте, гнані та голодні», чули ми все це. Там, за Збручем, вони двадцять років, як повстали. Відразу почали воювати з Українською Народною Республікою. А як перемогли через польську зраду, до речі, не в останню чергу, — почали морити українців голодом. Я про комуністів зараз, якщо ти не зрозумів.

— Не дурніший за тебе, — огризнувся Дорош. — Тільки, щоб ти знав, від голоду вмирали не лише українці.

— А цього ти де наслухався?

— Маю вуха! І свою голову теж! Комуністи, на яких ти пальцем тицяєш, зробили на великій Україні українську владу.

— Совіцьку.

— Українську, — вперто правив Дорош. — Ти багато бачиш тут, у Польщі, українських газет чи книжок? А там вони вільно друкуються й за це в табір не саджають. У Києві, в університеті, до твого відома, навчання ведеться нашою мовою. Співати наших пісень вільно по радіо. А тут ми змушені вдавати із себе поляків, інакше нічого не матимемо.

— Хочеш, аби комунія сюди прийшла?

— Усе ж ліпше, як під ляхами.

— Хто тобі сказав?

— Ще раз, послухай мене уважно: маю на плечах власну голову. За Збручем — Україна, хай там керують комуністи. Але — там Україна, Даниле. Поляки дивляться на той бік вороже. Ляхи — наші вороги. Ворог мого ворога мені друг. Дуже просте з давнини визначення.

— Нехай. — Червоний трохи збавив обертів. — Твої політичні вподобання на те, чим ми займаємося, зовсім не впливають. Адже ми все одно ходимо по колу й отак, листівками, місто не розворушимо. Мусимо самі відчувати, для чого все це. Мети нема, розумієш.

– Є мета. – Юрко вперся в своє.

– Яка? От скажи – яка? Розклеїти по Кременцю кілька сотень білих папірців? Їх зриватимуть – а ми знову. Повір мені. Досвід не аж такий великий, та однак знаю, на власні очі бачив: щоб подіяло, аби досягнути якоїсь мети, треба самим від чогось відмовитися. Активніше діяти, сміливіше. Ми ж майже не ризикуємо!

Тут Дорош випростався, взяв у Зенка листівку, розгорнув і показав Червоному, тримаючи двома руками за краї.

– Отут згоден. Ми всі ризикуємо менше, ніж один Зенон. Розклеїти серед ночі – не штука. Ти набери й надрукуй, у ліцейській друкарні, ще й так, аби не зловили. Тому й беремо паузи на кілька тижнів після кожної акції. Зенка убезпечуємо так, хай влягається. Вони думають: ну, все, заспокоїлося. Тут ми їм знову – раз!

Тепер він помахав аркушем у повітрі.

Слухаючи його, Червоний спершу збліднув, потім лице стало сірим, нарешті – багряним. Провівши по обличчю долонею, неначе стираючи з нього щось бридке, Данило мовив тихим, скрадливим голосом, який нічого доброго не віщував.

– То ти хочеш сказати – я не ризикую?

– Ми всі ризикуємо менше за нього. – Юрко знову кивнув у Зенків бік.

– Ні. Я не ризикую, ти так говориш.

– Ризики наразі зайві й недоречні, – відповів Дорош. – І все, досить пустих балачок. Де партія?

– Цього разу їх забагато, – сказав Зенон. – Усе винести не міг, лишив на горищі в ліцеї. Роздобув ключ, робітники друкарні мають доступ.

– До завтра думаємо, як усе потроху винести. А ти, Червоний, дарма оце все заводиш. Придумай щось дієвіше, ми обговоримо й вирішимо спільно, як має бути. Усі згодні?

Ми із Зенком мовчки кивнули, не маючи особливого бажання влізати в їхні постійні та одноманітні суперечки. Данило, трохи повагавшись, теж погодився, й ми розійшлися до завтра. Навіть не уявляючи, що це була остання наша відносно спокійна зустріч.

Наступний ранок поставив життя в Кременці з ніг на голову.

Нічого не віщувало біди.

Ліцеїсти займалися в класі Калюжного, і пан регент чомусь був не в доброму гуморі. Зазвичай дозволяв поводитись вільно, навіть клеїти дурня до певної межі, звісно. Нині ж дивився на всіх спідлоба, говорив через силу, короткими рубаними фразами. Не скажу, що всі в ліцеї Калюжного шанували, а ми, як відомо, узагалі поглядали косо, бо Дорош охрестив його колаборантом. Та здебільшого з регентом рахувалися. Сьогодні ж він поведився так, ніби всі присутні зробили йому щось лихе, завдали непоправних утрат.

Двері зали розчахнулися посередині уроку, перервавши його.

Калюжному, як будь-кому з викладачів, таке не могло сподобатись. Він уже розвернувся й міцно сперся на свою палицю, аби скерувати праведний гнів у нове русло й дати прочухана порушнику. Та враз завмер, і всі ми разом із ним. Бо до зали відразу за куратором зайшло п'ять поліціантів на чолі з офіцером, а в дверях завмерли двоє в цивільному. Таємна поліція, не інакше.

– Що це означає, пане Варго? – суворо запитав Калюжний.

Замість нього заговорив офіцер, не зважаючи на обуреного регента.

– Прошу всіх присутніх тут русинів залишити залу й пройти для розмови, – голосно промовив він. – Решта може лишатися й продовжити.

Перша думка, яка майнула в мене, – листівки. Їх знайшли на горищі, склали простеньке рівняння й тепер почнуть мордувати допитами, вираховуючи причетних. Я стояв поруч із Дорошем, зиркнув на нього й прочитав у його очах те саме. Зенко вже ставав мені за спину, інстинкт гнав шукати хоч якогось захисту. Червоний же виструнчився, стиснув кулаки, погляд не віщував нічого втішного.

– Повторюю: русинам залишити аудиторію. То є наказ, – підвищив голос офіцер.

Кілька ліцеїстів несміливо, поволі, але все ж почали проштовхуватися до виходу. Серед поляків пробіг легенький смішок. Дорош обсмикнув піджак.

Аж раптом наперед виступив Мар'ян Калюжний.

– Перепрошую пана офіцера, – відчеканив він. – Ви не володієте повними відомостями.

Запитайте пана куратора, і він підтвердить: я так само є русином.

– Ви – приклад українця, якому дозволили служити в польському ліцеї через певні заслуги перед республікою, – кинув офіцер. – До вас нема жодних претензій і запитань. Можете лишатися й продовжувати.

– Заслуги? Перед республікою? – вибухнув Калюжний, стукнувши палицею об підлогу. – Так, у серпні двадцятого, лише – лише, панове! – вісімнадцять років тому я напевне заслужив. Коли українське і польське військо разом зупиняли червоних, не дали їм піти через Замостя на Варшаву! Аби Дієвої армії УНР не було під Львовом та Замостям[11 - 13-25 серпня червоні війська під командуванням Михайла Тухачевського почали наступ на Варшаву. Війська Армії УНР взяли участь в обороні Львова та Замостя, стратегічно важливих у цій військовій операції міст.], якби ми не підставили генералу Галлеру[12 - Галлер, Юзеф (1873–1960) – польський військовик, генерал армії, у серпні-вересні 1920 року командував обороною Варшави, став короткочасним ситуативним союзником війська УНР.] плече, більшовики б прорвалися, бо мали дурну силу й славі нею досі!

– Пане регенте... – Куратор став між ним та офіцером, розкинувши руки, мов крила, наче це могло вже щось зупинити.

– Так, пане Варго! Так, я, Мар'ян Калюжний, був хорунжим української армії! – вигукнув той. – Але нас, кілька тисяч вояків, інтернували до Польщі! Гаразд, я став сумлінним громадянином! Настільки сумлінним, що мені, русинові, ні, панове – українцеві! – дозволили служити тут, у польському ліцеї! Мій фронтовий друг, хорунжий Юліан Кравчук, такої честі вдостояний не був! Ми довго сперечалися з ним, навіть посварилися і якийсь час припинили спілкування! Та він, Юлько, робив набагато важливіші справи! Я застерігав його, мені тепер соромно за те! Проте Кравчук робив це – збирав докази порушення прав українців тут, у Польській Республіці! Публікував свої статті в британській пресі, за що його засудили й відправили в табір! Де він помер три дні тому! Я дізнався тільки вчора, й навіть не знаю, де поховують мого друга!

– Ми співчуваємо вам! – крикнув куратор, і жодного співчуття в його голосі я не почув. – Проте це не дає вам права...

– А вам хто дав право забирати з мого уроку людей лише за фактом походження! – Калюжний знов стукнув палицею, потім розвернувся до нас. – Панове, прошу лишатися на місцях! Ніхто не вийде із зали без мого дозволу!

– Останній раз прошу вас заспокоїтися! – крикнув Варга. – Поліція просто виконує свою роботу!

– Так поясніть, що то за робота – тягати молодих людей на допити без жодних причин!

– Причина є, пане Калюжний.

– Я слухаю. Кажіть.

Куратор розгублено глянув на офіцера. Офіцер не зводив погляду з Калюжного. Обое мовчали, і голос регента задзвенів під склепінням ораторіуму:

– Коли так, маю всі підстави, панове, твердити: тут і тепер відбувається ганебний акт, який нагадує сумнозвісну пацифікацію!

Тепер заговорили всі разом. Ніби ожив розворушений вулик – поляки намагалися перекричати українців, і нас було менше, та кожен горлав за двох чи взагалі за трьох. Здійнялася штовханина, без усякої команди всі наші враз зробили коло, зчепившись ліктями, а поляки атакували, намагаючись те коло розірвати.

– Що ви наробили! – розпачливо волав куратор, якого вже ніхто не слухав.

Поліціанти мали розгублений вигляд. Чоловіки в цивільному споглядали за видовищем із цікавістю. Калюжний стояв серед усього цього виру, вимахуючи руками й далі вигукуючи. Лиш тепер його слова губилися в загальному гармидері.

Ми з Дорошем теж стали в ряд, переплівши зігнуті лікті. Покрутивши головою, я пошукав Червоного й побачив: скориставшись ситуацією, він пробирався до задніх дверей. Перше враження – наш питомий бунтар накидає п'ятами, і я миттю розчарувався в ньому. Навіть блимнуло: він таки прибрехав про себе. Аж раптом збоку вигулькнув трохи потовчений Зенко, прошепотів голосно:

– Він ключі в мене взяв.

– Які ключі? – запитали хором ми з Юрком.

– Від горища. Де листівки.

– От дідько! – вирвалося в мене.

Ми ще не розуміли до пуття, що він задумав. Та навряд щось здатне заспокоїти все довкола. Навпаки, тепер я чітко усвідомив: Данило прагне підлити олії в роздмуханий Калюжним вогонь. Ліпше від того не стане, тож приготувався до чогось недоброго. Щонайменше нас усіх знову заарештують, і тепер просто так не випустять.

Тим часом куратору Варзі остаточно втратився терпець.

– Не чекав від вас такого, пане Калюжний! – кричав він, махаючи перед регентом руками й

водночас відтираючи від порушника спокою поліцейського офіцера. – Попереджаю востаннє: негайно наведіть тут лад!

– Порядок порушив не я! – парирував той, супроводжуючи кожне слово ударом палиці об підлогу, мовби акомпануючи собі. – Заберіть звідси поліцію та решту зайвих! – Він красномовно кивнув на цивільних. – Самі не раз казали, пане Варго: у стінах ліцею не можна розв'язувати жодних інших питань, окрім тих, котрі стосуються навчання!

– Студенти-русини скоїли злочин!

– Який саме? І головне – хто? Назвіть прізвище? Але ні, ви не назвете, бо не знаєте! Для вас і ось цих панів бути русином, ні, бути українцем у Польщі вже є злочином! Тому й помер Юліан Кравчук, поплатився за цей злочин! То як, скажете, кого і в чому звинувачують?

– Дякуйте, що не вас!

– Отак! – Калюжний зробив кілька кроків назад. – У такому разі перепрошую, та змушений вимагати звинувачень для себе! Нехай арештовують мене разом з іншими!

– Не йдеться про жоден арешт! Студентів ліцею викликали для розмови!

– Ось і мене викликайте!

– Пане Калюжний, не робіть дурниць! Хіба не бачите, що я останніх сил докладаю, аби не звільняти вас за ваш дурний учинок! Розумію ваш емоційний стан, ви втратили друга...

– Позбавлю вас клопоту, пане Варго! Від цієї хвилини я вже тут не працюю! Вважайте мене вільним від справ ліцею – і хай тепер арештовують!

Поки сварка тривала, народ поволі заспокоювався. Тепер ліцеїсти перемішалися з поліцією, оточили куратора й регента та слухали суперечку. Офіцер відійшов, став так, щоб зі свого місця бачити кожного, і терпляче чекав на розв'язку. Цивільні взагалі трималися так, аби менше звертати на себе увагу. Тож заява Мар'яна Калюжного пролунала в повній тиші. Варга завмер із розкритим ротом, шукаючи відповідь.

Але тут різкий вигук «там! там!» змусив усіх подивитися на велике прямокутне вікно. Потім студенти, переважно поляки, миттю обліпили підвіконня. Коли цивільні зникли, я не помітив. Офіцер голосно вилаявся, крутнувся на підборі чобота й поспішив до виходу. Інші поліціянти побігли за ним, забувши, для чого приходили. Куратор лишився на місці, зараз стояв з Калюжним плечем до плеча, ніби чоловіки не лаялися хвилину тому, а були справжніми друзями.

Ми трое теж відійшли від гурту.

Стали окремо.

Й затамувавши подих дивилися, як із неба повільно, мов сніжинки в тиху різдвяну ніч, падають листівки.

10

Побачити Червоного на даху можна було з вулиці.

Ми вибігли за Варгою й Калюжним, разом із нами поквапилося ще кілька українців, потім доєдналися поляки, бажаючи стежити за видовищем наживо. За коротку мить ораторіум спорожнів, а ліцейський дворик та прилегла до нього вулиця заповнилися цікавими.

За весь час навчання я не знав, як можна пробратися з горища на дах. Нічого складного насправді в тому не було. Питання в іншому: виявляється, Данило для чогось вивчив цей шлях, щойно прийшовши до ліцею. Інакше як пояснити швидкість, із якою він вислизнув через інші двері, забіг нагору, витягнув сумку з листівками зі сховку й переліз на дах. Для цього слід бодай один раз пройти цим маршрутом.

Уже потім, за півроку, коли крайова референтура відправить нас на вишколи в лісові табори, дізнаюся: підпільник найперше має вивчити місцевість, на якій діятиме, передбачивши всі можливі й навіть неочевидні шляхи відступу. Навряд Червоного хтось учив такого раніше. Йому підказала природна чуйка, не інакше.

Лишалось тепер повірити: Данило знає, як злізти з даху й не дати себе впіймати.

Зараз він стояв, знайшовши точку опори, розкидав листівки неквапно, наче сіяв зерно, й при цьому мовчав. Справді, що тут скажеш, дійство самодостатнє. Зате глядачі знизу старалися. Хтось підбадьорював, вигукуючи gratulacii, хтось лаявся й вимагав злазити, хтось обзивав дурнем. Та листівки піднімали всі, хто бачив. Спершу поліцейські намагалися видерти аркуші в людей, але скоро облишили марудну справу. Хіба офіцер гучно погрожував усякому, хто зберігатиме й поширить подібне, кримінальною відповідальністю. Утім, на поліцію в той момент мало зважали.

Боковим зором я зачепив серед людей дивну постать. Невисокий чоловік років за п'ятдесят, у довгому синьому пальті, до блиску наквашених черевиках – і це попри жовтневу грязюку – та в крислатому капелюсі. Такі носили гангстери в американських

фільмах, час від часу ми навідувалися в кіно, чомусь саме Дорош дуже любив про бандитів. Чоловік мав також тонкі вусики, які періодично підкручував. Мою увагу привернув не лише дещо екзотичним виглядом. Він був єдиним, хто посеред гармидеру зберігав цілковитий спокій, ніяк не реагуючи на видовище. За листівкою не бігав, ступив трохи вперед, дочекався, поки одна сама впаде до ніг, нахилився, уважно придивився, потому склав учетверо, до кишені поклав аж надто делікатно, ніби щось крихке. Геть не пішов, далі мацав очима то Червоного, то людей у натовпі. Коли погляд схрестився з моїм, я похапцем відвернувся. Але ще якийсь час здавалося: чоловік у капелюсі свердлить мені потилицю.

Тим часом на даху вже з'явилося трое – ліцейський сторож, поліціант у формі й один із уже знайомих цивільних. Побачивши їх, Червоний розвіяв останній стосик листівок, потім жбурнув у переслідувачів порожню сумку. Сторож ліз першим, сахнувся, втратив рівновагу й замалим не полетів донизу, якби поліцейський вчасно не подав руку. Невеличка колотнеча виграла для Данила трохи часу – він, мов досвідчений акробат, посунув гребенем, а діставшись до краю даху, обережно присів, потім – ліг на живіт і приготувався ковзати.

Невеличкий трюк викликав нову хвилю оплесків. Офіцер вийшов наперед, грубо розштовхуючи людей, очистив собі таким чином місце, витягнув із кобури револьвер, гаркнув:

– Злазь, курва твоя мама!

– Та злазить же! – бовкнув хтось із натовпу.

Офіцер грізно озирнувся, видивляючись зухвальця, але плюнув, повільно підніс руку й почав шукати цівкою мішень. Де не взявся Калюжний, штовхнув плечем, і офіцер таки стрільнув, але не влучив, куди цілився.

Цієї миті Червоний розтиснув пальці та зник з очей.

– Напад на поліцейського! – вигукнув офіцер, хапаючи регента за лікоть. – Так не пройде, пане Калюжний!

– Тут людно, мене штовхнули! – відрубав той. – Але воля ваша, беріть! Ну, де кайдани? Доведіть факт нападу, я стану перед судом!

– Jebie to wszystko!

Лайливу фразу офіцер адресував не персонально регенту, а всьому дійству загалом. Заховавши револьвер, рушив через двір, на ходу віддаючи поліцейським накази. Чоловік у капелюсі вже розчинився, та й цікаві поволі почали розходитися: видовище скінчилося.

Скоро у дворі лишилися тільки ми троє і пан регент.

– Пощо ви це зробили? – раптом запитав Калюжний.

– Ми? – здивовано перепитав Дорош. – Ми не робили нічого.

– Данило Червоний, ваш товариш. – Регент кивнув на порожній дах. – До речі, вашу трійцю я закримітив ще раніше.

– Що поганого в дружбі? – поцікавився Зенко.

– Зле, коли гинуть близькі друзі, пане Лісовський, – почули у відповідь. – Але ви троє тримаєте себе не як друзі. Тобто не лише як друзі.

– Про що ви говорите, пане регенте?

– У вас вигляд змовників, пане Дороше, трійці молодих та ранніх, котрі щось задумали і яких аж пре винести таємницю на люди. Дивуюся, як вами ще не зацікавилася таємна поліція. Хоча, може, й зацікавилася. Тільки таємно, як уміє.

– Акція Червоного ніким запланована не була, – буркнув я.

Тим самим мимоволі виказав себе та інших. Або принаймні дав регенту ключ до розуміння правоти його припущень. Зенко відразу відчув це, сіпнув мене за рукав. Чим ще більше проявив усю компанію.

– Пане Миронюк, сьогодні ми всі стали свідками не акції. Навіть не героїчного вчинку. Це була безглузда хлопчача витівка. Саме так, витівка. Ваш Данило остаточно підписав собі вирок. І добре, як на цьому поліція зупиниться.

– На чому? – спитав Дорош.

– На Червоному, – зітхнув регент. – Мій друг, за яким я нині сумую, Юліан, певний час був причетним до петлюрівської військової контррозвідки[13 - Йдеться про Розвідчу управу штабу Дієвої армії УНР, яку очолював генерал-хорунжий Борис Снігірєв (1890–1921)]. Зараз поясню, як би він діяв. Хоча не треба служити в розвідці, аби додуматися до такого. Отже, ваш друг Данило приніс листівки до ліцею. Значить, хтось їх у такій кількості надрукував і десь заховав. Та принести таку велику сумку й лишитися непоміченим складно. Тому напевне листівки заховали десь тут. Червоний виліз на дах, єдиний шлях – через горище. Припустімо, сумку заховали саме там. Хто має доступ до горища, звідки ключі? Червоний тут вчиться лише кілька місяців. Завів потрібні зв'язки? Змовився з іншими, знайшов подібних до себе? Висновок очевидний: шукати слід не лише Данила, а й його друзів. З ким водить компанію, до якого гурту прибився? – Калюжний стукнув

палицею по землі, навмисне цілячи в одну з небагатьох листівок, котрі залишилися не підібраними. – Прошу шановне панство зважити: я не маю стосунку до жодної поліції. Хоч знаю, ким мене вважають тут у певних колах. – Регент сумно усміхнувся. – Дуже погано, якщо дефензива думатиме так, як я. А вони вже почали працювати. Не дарма я побачив тут капітана Плучека.

– Хто такий?

– Краще, коли він не цікавиться вами, – мовив Калюжний. – Старший агент дефензиви, сфера інтересів – українські підпільні групи. Щоб довго не пояснювати, скажу так: Тадеуш Плучек – каратель. Він особисто арештовував Кравчука, а потім тягнув жили з тих, хто знав Юліана особисто. Я чув про Плучека раніше, познайомився особисто відносно недавно. Він – не тутешній, капітана виписують із Варшави туди, де стає гаряче.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<https://www.litres.ru/andrey-kokotuha/chervoniy-bez-liniyi-frontu/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

Охоронне відділення та охоронна поліція в Польщі між двома світовими війнами.

2

Східна Малопольща (пол. *Malopolska Wschodnia*) – у міжвоєнний період (1920–1939) польська назва української Галичини, яка входила до складу Другої Польської Республіки. Адміністративно поділялася на Тарнопольське, Станіславівське та Львівське воєводства, де переважало українське населення.

3

Волинське воєводство – адміністративно-територіальна одиниця Другої Польської Республіки, утворена 1921 року з семи західних повітів Української Народної Республіки, раніше – Волинської губернії Російської імперії.

4

Йдеться про пацифікацію (утиховаження) – масштабну каральну акцію, яку схвалив особисто керівник польської держави Юзеф Пілсудський у вересні 1930 року. Операція тривала до кінця листопада й супроводжувалася насильством, убивствами, арештами українців за етнічною належністю. Руйнувалися господарства, кооперативи, хати-читальні, храми. Пацифікація викликала міжнародний скандал, бо документальні матеріали й фотофакти були передані українськими активістами в західну пресу. На підставі цього була подана петиція до Ліги Націй.

5

«Читанка для чемних діточок» – дитяча книжка, вперше видана у Володимирі-Волинському та надрукована у Львові з ініціативи Комісаріату Українських Січових Стрільців 1917 року.

6

Почаївський монастир у часи Другої Польської Республіки входив до складу Польської православної церкви. Її великими зусиллями вдалося вберегти від передачі в підпорядкування римо-католицької церкви. На території монастиря зберігалось, зокрема, українське православне життя.

7

Йдеться про Велику, або Першу, світову війну (1914–1918).

8

Четвертий відділ державної поліції Другої Польської Республіки мав окрему «референтуру спеціальних справ», яку популярно називали «політичною поліцією». Референтура була створена для діяльності проти українських національних політичних спільнот, передусім – Організації українських націоналістів, комуністів та діячів німецької громади Польщі. Поза тим кримінальний кодекс тогочасної Польщі покарання за політичні злочини не передбачав. Усі справи проти діячів українського підпілля порушувалися переважно за статтею «тероризм».

9

Організація Українських Націоналістів (ОУН) – український громадсько-політичний рух, що ставить собі за мету встановлення Української соборної самостійної держави, її збереження та розвиток. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала всі легальні українські партії Галичини як колабораціоністські. Заснована 3 лютого 1929 року у Відні, легалізована в Україні 1993-го як громадська організація. У міжвоєнній Польщі, через причетність членів Організації до антипольських акцій, у тому числі – силових, визначена терористичною й заборонена. Після вбивства провідника ОУН Євгена Коновальця у квітні 1938 року розділилася на два табори – радикальну ОУН(Б) й помірковану ОУН(М). За радянських часів ОУН визначалася уже як «профашистська» сила незалежно від розмежування.

10

Бережа-Картузька – концентраційний табір (місце відокремлення, ізолювання), створений польською владою в 1934 році в місті Бережа-Картузька на Берестейщині, тепер – територія Білорусі. Був місцем позасудового утримання противників керівного режиму в Другій Польській Республіці.

11

13-25 серпня червоні війська під командуванням Михайла Тухачевського почали наступ на Варшаву. Війська Армії УНР взяли участь в обороні Львова та Замостя, стратегічно важливих у цій військовій операції міст.

12

Галлер, Юзеф (1873–1960) – польський військовик, генерал армії, у серпні-вересні 1920 року командував обороною Варшави, став короточасним ситуативним союзником війська УНР.

Йдеться про Розвідчу управу штабу Дієвої армії УНР, яку очолював генерал-хорунжий Борис Снігірів (1890–1921).